

نومورکي مؤرخین

لیکوال

پوهاند عبدالحی حبیبي

دا کتاب د لوی احمد شاه بابا رحمة الله علیه علمي او کلتوري مرکز او "رشاد خپرندويه ټولنې" په ګډه مرسته چاپ سو .

د کتاب پېژندنه :

د کتاب نوم	:::	نومورکي مؤرخين
ليکوال	:::	پوهاند علامه عبدالحی حبيبي
لومړی چاپ	:::	۱۳۵۹/لمريز کال کابل
دوهم چاپ	:::	۱۳۸۳ /لمريز کال کندهار
خپروونکی	:::	د لوی احمدشاه بابا علمي او کلتوري مرکز
ډيزاين/کمپوز	:::	رشاد کمپيوټر اداره
چاپ شمېر	:::	(۵۰۰) ټوکه
چاپ چاري	:::	صحاف نشراتي مؤسسه

د افغانستان او پښتنو د تاريخ نومورکي مؤرخين

ليکوال :

پوهاند عبدالحی حبيبي

فهرست

گنه	سرلیک	مخ

د خپروونکي یادښت

پښتنو د تاریخ په اوږدو کي د خپل تاریخ د روښانه کولو لپاره هڅي کړي، تاریخونه يې لیکلي، ادبي تذکرې يې لیکلي، ادبیات يې روزلي، د خپل هیواد او حتی سیمي په کچه يې د هغوی د جغرافیايي موقعیت او پولو د روښانه کولو په باره کي آثار کښلي دي.

دا هڅي له ډیري اوږدې زمانې راپیل سوي دي، د اړوندي موضوع په باره کي په لسگونو او سلگونو تاریخي او ادبي کتابونه لیکل سوي دي.

خو ! بدبختانه زموږ هیواد تل د پردو یرغلگرو تر ناروا یرغلونو لاندي راغلی دی چي د دغو یرغلونو په اوږدو کي د دې هیواد تاریخ او فرهنگ ته هم نه زغمونکي زیانونه اوښتي، زموږ تاریخي او ادبي آثار ورک سوي یا یرغلگرو د ځان سره وړي او حتی داسي هم پېښه سوې چي کتابونه څه د کتابو او لیکوالو نومونه هم دغو خړو سېلابي سېلیو د ځانه سره وړي دي.

خو د دې هیواد او تاریخ زېږوونکي اولس وروستنیو پوهانو د خپلو مشرانو پر پله پل ایښی او د دغه ډول پټو د موندني لپاره يې لیځي رانغښتي وې او دي، چي د سر په لیکه کي يې د هیواد د نامتو تاریخ لیکونکي، ادبپوه او جغرافیه پوه پوهاند علامه عبدالحي حبیبي رحمة الله علیه نوم راځي. چي تر ډیري اندازې په دې برخه کي بريالی سوی او توانېدلی دی چي زموږ د تاریخ او ادب ډیري تیارې روښانه کړي. هغوی د زیاتو شمېر نورو لیکلو او چاپي آثارو په لړ کي یو هم د "نومورکي مؤرخین" په نوم کتاب دی، چي ۱۳۸ تنه نومورکي تاریخ لیکونکي او یا هم د هغوی کتابونه راپېژني.

د دې چاپ کړي کتاب د نه پیدا کېدو او مهموالي له امله په کندهار کي د "**لوی احمدشاه بابا** رحمة الله علیه **علمي او کلتوري مرکز**" او "**رشاد خپروندویه ټولني**" وپتیل چي دا کتاب د دوهم ځل لپاره چاپ او د تاریخ څېړونکو او مینه والو ته وړاندي کړي.

خدای ﷻ دي وکړي چي د دې کتاب په بیا چاپېدو سره ځوان تاریخ لیکونکي او د فرهنګ مینه وال خپلي راپیل کړي هڅي بشپړي او ګړندۍ کړي.

په همدې هیله

د لوی احمدشاه بابا رحمة الله علیه **علمي او کلتوري مرکز**

او

رشاد خپرندویه ټولنه

د افغانستان او پښتنو د تاریخ ځیني مؤرخین

زما د یادداښت په کتابچو کي دا (۵۰) کاله ځیني کتابونه یا د نوموړکو تاریخ لیکونکو نومونه سره راټول سوي وو، چي کله کله به ما په خپله له هغو یادونو څخه کار اخیست او د بل چا لپاره د ګټي وړ نه وو.

یوه ورځ ښاغلي زلمي هیوادمل ماته وویل چي دغه یادداښتونه که سره راټول سي او د یوه کتابګوټي په توګه چاپ سي، نورو ته به هم ګټور وي او فایده به یې عامه سي.

ما هغه ګرد سره راټول کړل او ده ته مي وسپارل چي دا دی د ده په همت خپرېږي. خدای دي خپلي ښې او ښادۍ د ده په برخه کي، چي په داسي کارو کي زیارونه ګالي.

کابل ـ جمال مېنه
عبدالحی حبیبي
۱ جدي ۱۳۵۹

یادښت

د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی وياړي چې د هیواد د ستر نومیالي ادبي، علمي او روحاني شخصیت میا فقیرالله حصارکي ننګرهاري د دوه سوم تلین په نمانځنه کې د یو لړ لیکچو (رسالو) په خپرولو سره برخه اخلي او په دې لړ کې د پیاوړي استاد پوهاند حبیبي دغه ګرانبیه لیکچه د سیمینار برخه والو او نورو مینه والو ته وړاندي کوي.

په دې لیکچه کې د افغانستان (۱۳۸) تنه پېښلیکونکي (مؤرخین) ښوول سوي چې زیاتره په دغه نامه چاته هډو څرګند نه وو.

د دغو تاریخ لیکونکو پېژندګلوي دا راڅرګندوي چې په پښتنو کې تاریخ لیکنه لږ تر لږه له اوومي اسلامي پېړۍ (۶۱۲) راهیسي پیل سوې او تر موږه رارسېدلې ده. په دغو نومورکو مؤرخینو کې زیاتره داسې کسان راځي چې د پښتو ادب تاریخ او تذکرو په ترڅ کې نور راز راز تاریخي پېښې هم را اخلي.

په دې توګه دغه لیکچه په خپل تاریخي او ادبي ارزښت سره د پښتو ژبي او ادب پر پښتو څېړونکو او زده کوونکو سربېره له هغو ټولو هیوادوالو سره هم مرسته کولای سي چې غواړي په ټولیزه توګه د پښتنو له تېر اته سوه کلن سیاسي، ادبي او فرهنګي تاریخ څخه خبر سي.

استاد حبیبي د دغه لرغوني فرهنګپالي هیواد د یوه پیاوړي پوهاند، لیکوال، څېړونکي او مؤرخ په توګه خپل ټول ژوند همدا راز علمي څېړنو او پلټنو ته وربښلی او څنګه چې (راټولوونکی مونډونکی دی) نو د داسې ډېرو پټو خزانو په رابرسېرونه بریالی سوی هم دی، د غوریانو، سوریانو، لودیانو، لویکانو، د سوات او کونړ د امیرانو او داسې نورو افغاني او بیا پښتنو واکمنانو او سوبمنانو برسېرونه او پېژندنه یې د دغو خبرو څلاندي بېلګې او ساري بلل کیږي.

د ژبو او ادبیاتو پوهنځی په داسې ترڅ کې چې د خپل مؤسس او لومړي پیاوړي استاد دغسې نوي څېړني ته په درنه سترګه ګوري او په زړه کې ورته ځای ورکوي د لا زیاتو علمي بریالیتوبونو په هیله ورته د یوه روغمن او پتمن ژوند اوږدوالی غواړي.

پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زیار
د ژبو او ادبیاتو پوهنځي رئیس

مؤرخين د لوی مؤرخ له نظره

زما لپاره د خوښۍ ځای دی، چې د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي د آثارو د چاپولو او ترتيب په لړ کې د دوی د دغه قيمتي او مهم اثر "نوموړکي مؤرخين" په ترتيب او طبع برياليٰ کېږم.

د افغانستان او حتی منطقې په ليکوالو او مؤرخينو کې استاد حبيبي يو داسې مؤرخ دی، چې په تاريخ، ادب، اجتماعي، سياسي او ملي تاريخ او ورسره تاريخي جغرافيه کې د ډيرې پراخې مطالعې، ژور علمي نظر او دقيقو علمي او مسلکي ابتکاراتو خاوند دی.

لوی استاد لا د طلوع افغان مدير و (۱۳۰۸ ش څخه وروسته) چې د افغانستان پر اجتماعي تاريخ، لرغوني او معاصر تاريخ يې علمي او مبسوط مقالات کښل او د طلوع افغان پاڼې يې په خپلو مفيدو او مهمو تاريخي او علمي پلټنو ښايسته کولې او افغانان يې د خپل هيواد او خلکو له تاريخي عظمت او برمه خبرول، د تاريخ د ملي قهرمانانو کارنامې او ملي مفاخر يې ورپېژندل.

په دې خصوص کې د لوی استاد ليکنې او مقالات لا هماغه وخت د طلوع په پاڼو کې منحصرې نه سوې پاته بلکې د خپل علمي، ادبي او مسلکي قوت له پلوه يې د کابل د ادبي انجمن خپرونو ته هم لاره وکړه، په کابل مجله او د کابل په نورو موقوتو خپرونو کې هم خپرې سوې، علمي دنيا او د افغانستان د تاريخ علاقمندان يې د ليکنو له علمي فيضه بهره مند سول.

په ۱۳۱۷ ش کال کې چې لوی استاد د پښتو د نوميالي شاعر خوشحال خان ختک (۱۰۲۲ _ ۱۱۰۰ هـ ق) کليات د "خوشحال مرغلري" په نامه چاپ او نشر کړل، د دغه مغتنم او گټور اثر په مقدمه کې يې د تاريخي

پلټنو يو کوچنی څنګ په کتابي شکل خوندي سو، او کله چې يې د عبدالقادر خان ختک (۱۰۶۳ _ ۱۱۲۴ هـ ق) او لوی احمدشاه بابا (۱۱۶۰ _ ۱۱۸۶ هـ ق) (طبع ۱۳۱۸ کندهار، طبع ۱۳۱۹ کابل) ديوانونه خپاره کړل، د دغو ديوانونو په مفيدو مقدمو کې يې هم خپلې تاريخي پلټنې او ګروېږنې ځای کړې.

لوی استاد په ۱۳۲۰ ش کال د پښتانه شعراء لومړی ټوک وکيښ او په ۱۳۲۳ ش کال يې د پښتو د ادبي تاريخ او د پښتنو او افغانستان د ملي او اجتماعي تاريخ گرانبها ذخيره د دانشمند او سترگور مؤرخ محمد هوتک پټه خزانه نشر کړه، علمي او تحقيقي شروح، تعليقات او مقدمات يې پر وکښل، چې په کتاب کې د راغلو او يادو سوو رجالو، اماکنو، کتبو او تاريخي وقايعو په څېړنه، څرګندونه او پلټنه کې د تاريخ او ادب له محققينو او محصلينو سره پوره مرسته کولای سي. په ۱۳۲۵ ش کال چې د ادبياتو د پوهنځی چارې هم ور وسپارل سوې، نو يې د پښتو د ادبياتو د تاريخ د لومړي ټوک په کښلو او نشرولو د افغانستان د تاريخ د مهمو تاريخي مسايلو او پښتو ژبې د تاريخ او قديمو ادبي او تاريخي رواياتو په باب پلټنې، تاريخي څېړنې د علم او ادب مينانو ته وړاندې کړې.

تر دغه مهاله وروسته لوی استاد د افغانستان د تاريخ او د ژبو (پښتو _ دري) د ادب په تاريخ دومره کتابونه وکښل، رسالات او مقالات يې نشر کړل، قديم تاريخي او ادبي متون يې چاپ کړل چې تفصيل يې دلته نه ځايېږي، خو د ويلو وړ ده چې د دوی قيمتي او ادبي تاريخي ليکنې نه يوازې په افغانستان کې ارزښتنې او د درناوي وړ دي، بلکې د سيمې په هيوادو او حتی بين المللي علمي محافلو کې هم په درنه سترگه ورته کتل کيږي، دانشمندان او محققين استفاده ترې کوي.

لوی استاد د خپلو دغو علمي او ادبي او تحقيقي هڅو او زيارونو په نتيجه کې تر سلو زيات مستقل تاريخي، ادبي او علمي کتابونه د پنځو سو په شاوخوا کې علمي رسايل او تر درو زرو زياتې تحقيقي او علمي مقالې د علم او ادب دنيا ته وړاندې کړي دي چې د افغانستان، سيمې او نړۍ فرهنګي او ثقافتي تاريخ وياړ په کوي.

د لوی استاد ادبي او تاریخي او نور علمي آثار نه یوازي د ګران هیواد افغانستان د علمي مؤسسو او فرهنګي ادارو له خوا خپاره سوي دي، بلکي د سیمي د هیوادو علمي او فرهنګي مؤسسو او د بین المللي محافلو،علمي مجامعو هم د دوی مفید او ګټور آثار خپاره کړي دي.

د پښتو او دري ژبو د تاریخ ادب په باب د ډیرو مهمو او علمي ګټو مقالو او کتابو تر څنګه لوی استاد د افغانستان د ملي، اجتماعي او سیاسي تاریخ په مختلفو څنګونو ډېر زیات مقالات کښلي او د لرغوني او معاصر افغانستان تاریخي جغرافیا یې په مغتنم ډول د مقالو او رسالو په ترڅ کي هر اړخیزه څېړلې ده، د دغو مقالاتو یوه درنه برخه د آریانا په مجله او نوري یې د هیواد په نورو موقوتو خپرونو او د سیمي د هیوادو په موقوتو علمي نشریو کي خپرې سوي دي. له دغو رسالاتو او مقالاتو سربېره د استاد تاریخي مهم او د یادوني وړ کتب دا دي:

- افغانستان بعد از اسلام
- تاریخ مختصر افغانستان
- افغانستان در عصر گورگانیان هند
- د افغانستان تاریخي پېښلیک او نور ...

د نوای معارک، فضایل بلخ، طبقات ناصري او زین الاخبار ګردیزي، شروح، تعلیقات او مقدمات هم دوی کښلي دي.

د تاریخي مدارکو، منابعو، وقایعو او اسنادو په څېړنه کي د استاد د څېړني روش او عمومي میتود نهایت پر علمي او تحقیقي شهادتونو او علمي استنتاجونو ولاړ دی.

د معاصري تاریخ لیکني میتودونه په نقد او ارزیابۍ ولاړ دي او مؤرخ باید خپلو ټولو تر واک لاندي ماخذو، مدارکو، کتبي اسنادو او نورو خورو ورو پاڼو ته د نقد او کره کتني په سترګه وګوري، او کره او کوټه سره بېل کړي. د اوسنۍ زماني پلټونکی مؤرخ دې ته اړ دی چي د خپلو ټولو

خبرو اسناد وښیي [1] د لوی استاد په ټولو لیکنو کي دغه معاصر او پر علمي معاییر برابر روش لیدل کیږي. لوی استاد د وقایعو په تحلیل کي د ډېر دقیق او مبتکر او منقد نظر خاوند دی، هره پېښه او هره تاریخي او اجتماعي پدیده د اسنادو، ماخذو او علمي مشهودو دلایلو په رڼا کي څېړي.

د تاریخ او ادب په څېړنه، پلټنه او ګروېږنه کي د دوی اتکاء په خطي او معتبرو چاپي متونو، د لرغونپوهني د تحقیقاتو په نتایجو، ډبرلیکونو، مسکوکاتو او نورو لرغونو کلتوري او تاریخي موارېثو بنا ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبي د افغانستان او پښتنو د تاریخ د بېلابېلو برخو له څېړني سربېره د مختلفو دورو د مؤرخینو پر آثارو کره کتني او علمي نقادانه تبصرې هم کړي دي، د قدیمو او معاصرو مؤرخینو تېروتني او زیاتی، کمی یې ښوولي او د علمي اسنادو، مدارکو او شواهدو پر بنا یې د مؤرخینو پر لیکنو حاشیې او شرحي کښلي دي او همدارنګه یې د مستشرقینو تېروتني هم د تاریخ په خصوص کي یادي کړي او سمي کړي دي[2]. د استاد د دغه ډول لیکنو ځیني برخي په کتابو کي او ځیني یې هم د مقالاتو په شکل په علمي خپرونو او نشریو کي چاپ سوي، چي د څېړنو دغه برخه د استاد د تاریخي پلټنو او تاریخ نګرۍ یو ښکلی او جلا باب دی.

د افغانستان او پښتنو د مؤرخینو پر آثارو له تبصرو او کره کتنو علاوه استاد د دغو مؤرخینو د کتابو او آثارو د معرفۍ هڅه کړې ده په دې سلسله کي استاد د رهنمای تاریخ افغانستان[3] په کښلو سره د افغانستان او پښتنو د تاریخ ۵۸۰ کتابونه او مؤرخین لنډ لنډ معرفي کړي دي چي دا دی په دې کتابګوتي کي هم د افغانستان او پښتنو ۱۳۸ تنه مؤرخین او د

(1) عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو _ ص ۱۶۰ _ ۱۶۱، طبع تهران، ۱۳۵۴ ش.

(2) وګورئ ! آریانا مجله د ۱۳۵۹ کال ۱ ګڼه ۵۹ _ ۶۶.

(3) د دغه کتاب لومړی ټوک چي د افغانستان د تاریخ ۵۸۵ خطي او چاپي کتابونه پکښې معرفي سوي، په ۱۳۴۸ کال د تاریخ او ادب ټولني له خوا (۱۴۵) مخه چاپ سوی دی.

هغوی تاریخي او یا تاریخي ارزښت لرونکي آثار معرفي سوي او د افغانستان او پښتنو د تاریخ او ادب علاقمندانو ته وړاندي کیږي.

څرنګه چي په دغه کتاب زیاتره مؤرخین د پښتني تاریخ په باب آثار او تالیفات لري او زیاتره هم پښتانه دي نو غواړم چي په پښتنو کي د تاریخ لیکني په سیر او هم د پښتنو د تاریخ په منابعو څو لنډ ټکي څرګند کړم :

په پښتنو کي د تاریخ لیکني سیر :

کله چي موږ د خپلي ژبي په کتبي آثارو کي تاریخي آثار پلټو نو له دوه ډوله تاریخي آثارو سره مخامخ کیږي : (۱) تاریخي کتابونه. (۲) تذکري.

پښتو او پښتانه د تاریخ اهمیت او د خپل ملت او وطن او خلکو د کارنامو مېړانه او نورو اجتماعي، سیاسي او ملي حوادثو او وقایعو ضبط ته متوجه وو. نو په دې برخه کي یې هم د تاریخ مستقل کتابونه او هم د ادبي آثارو تذکرې کښلي چي په ضمني توګه ځینو تاریخي وقایعو ته پکښي نغوتي سوي او یا هم ځیني وقایع پکښي ځېرل سوي دي. د تذکره نګاری له پلوه زموږ ژبه او ادب کابو اته سوه کلنه سابقه لري او زموږ لومړنی لاس ته راغلې تذکره د سلیمان ماکو تذکره ده چي په ۶۱۲ هـ ق کال په ارغسان کي کښل سوې، وروسته موږ د پښتو د ادبي تاریخ داسي منظمه تذکره نه ده تر لاسه کړې او یوازې د محمد هوتک پټه خزانه زموږ بله منظمه تذکره ده چي په ۱۱۴۲ هـ ق کال په کندهار کي کښل سوې ده. دغه دواړې تذکرې خاص ابتکارونه لري، څرګندوني یې د پښتو او افغانستان د تاریخ په څېړنه کي د لومړي لاس موادو حیثیت لري. دغه رنګه مستقل تاریخي کتابونه چي په ضمني توګه ادبي مآثر هم پکښي غونډ دي د ۶۵۰ په حدودو کي زموږ په ژبه کي کښل سوي دي. له دې جملې څخه تاریخ سوري، اعلام اللوذعی فی اخبار اللودي، لرغوني پښتانه، غرغښت نامه او نور یادولای سو، چي سترګور او دانشمند مؤرخ او تذکره نګار محمد هوتک یا لیدلي او یا یې نومونه تر موږ پوري را رسولي دي او د پټي خزانې په کښلو کي یې بالواسطه یا بلا واسطه د ماخذ په توګه تري استفاده کړې ده[1].

[1] محمد هوتک پټه خزانه : ۱۵،۱۶، ۱۸، ۱۴، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۴ مخونه او نور ځلورم چاپ، ۱۳۵۷ ش کابل د ادب پوهنځی.

همدارنګه د خواجو ملیزي تاریخ افاغنه (۱۰۳۱ _ ۱۰۳۳ هـ ق تالیف)، تاریخ مرصع، تواریخ حافظ رحمت خاني، هغه مهم تاریخي آثار دي چي د پښتنو د تاریخ ډېر تیاره څنګونه روښانوي. زه دلې د ټولو تاریخي کتابو نومونه ځکه نه اخلم چي لوی استاد پوهاند حبیبي په دې رساله کي مفصل معرفي کړي دي، خو څه چي زه یې پر خبرو کولو آرزو لرم دا دي چي د پښتو ژبه د لیکل سوو تاریخي آثارو په جمله کي سعادتنامهٔ افغاني هغه مهم تاریخي اثر دی چي تر یوه دوو وروستیو کالو دمخه یې چا نوم نه و اخیستی، او دا دی د خان روشن خان د یادونو له مخي د لوی استاد په دې اثر کي هم معرفي کیږي. دغه تاریخي اثر د خپل تاریخي ارزښت تر څنګه ادبي ارزښت هم لري، او د کتاب نثر زموږ د نثر د تاریخ په څېړنه کي نه سي هېرېدای. د سعادتنامهٔ افغاني نثر دا دی :

"پښتنو ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي او بعضي قبیلې د دې دریو قبیلو سره یو ځای اوسي چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده خو دغه همسایه دي او دا لویي کورنۍ درې دا دي : اول خیښني، دویم غوري، دریم کرلاڼي اوس به د هر یو کور تفصیل بیانیږي چي دا دي :

تفصیل د خیښني دا دی یوسفزي ګګیاني او ترکاني چي دا وخت په لغمان کي میشته دي. دا د خیښني اولاد دي، مامدزي (محمدزي) چي په اشنغر کي اوسي، دا د زمند اولاد دي، د خیښني تره ؤ مګر خیښني لکه د ورور ځان سره نیولي دي ..."[1].

د خان روشن رایه دا ده چي دغه تاریخ تر تواریخ حافظ رحمت خاني (۱۱۸۱ هـ ق تالیف) دمخه لیکل سوی دی، له دې خبري څخه ښکاري چي دغه تاریخ به د دولسمي پېړۍ په اوایلو کي کښل سوي وي نو یې نثر د خپل ادبي قوت او سلاست له پلوه د دولسمي پېړۍ له ښو نثرونو څخه ګڼل کېدای سي او موږ به یې د خپل نثر په تاریخ کي ستایو.

[1] پښتو مجله د ۱۹۷۹ ع کال ۱۱ ګڼه ص ۵۰.

زموږ په ژبه کي خو د تاریخ کښنل کابو اته سوه کلنه سابقه لري مګر مولوی محمداسمعیل هزاروي د قاعدهٔ افغاني [1] په مقدمه کي کښلي دي:

"پوشیده نماند که در کتب تواریخ افغانی چنان یافته شده است که اول کسیکه در افغانی تصنیف شروع نموده خواجه محمد نام شخصی بود که در اوایل سال نهصد هجری کتابی مشتمل بر آمدن قوم افغان به سمت پشاور و واقعاتی که در مبادی بایشان روی داده تصنیف کرد" [2].

دا چي موږ د نوموړي مولوی د یادښت له مخي یو بل قدیم مؤرخ او د پښتو لیکوال پېژنو سمه او ښه خبره ده، مګر دا چي کښلي یې دي چي دی لومړنی مصنف دی دا خبره سمه نه ده دمخه یوازي د تاریخ په خصوص کي د شېخ ملي دوتر [3] او تر دغه دوتر دمخه تاریخ سوري، تذکره الاولیا، لرغوني پښتانه او نور کتابونه لرو چي یا په خپله کتابونه او یا یې هم مواد او روایات تر موږ پوري رارسېدلي دي.

د پښتنو د تاریخ منابع:

د پښتنو د تاریخ په کښلو کي له کتبي تاریخي او دې ته ورته آثارو سربېره دېرلیکونه د لرغون پوهني له کشفیاتو څخه د تر لاسه سوو مدارکو او متفرقو اسنادو څخه د لومړي لاس موادو په توګه کار اخیستل کېدای سي.

همدارنګه زموږ ادبي آثار د تاریخ د کښنني لپاره له مهمو موادو څخه ګڼل کېږي، که څه هم دغه آثار اساساً د نورو هدفونو او غرضونو لپاره ایجاد سوي، ویل سوي او یا کښل سوي او د تاریخي وقایعو د ضبط منظور نه دي رامنځته سوي، خو د خپلو مقاصدو د شرح په ترڅ کي یې ځای ځای داسي

---

[1] قاعدهٔ افغاني په ۱۸۶۷ ع کال ۹۶ مخه د هنري بکټ انګرېز په غوښتنه د پېښور د جیل په مطبعه کي چاپ سوې ده.

[2] قاعدهٔ افغاني ص ۲.

[3] پوهاند عبدالحی حبیبي، د پښتو ادبیاتو تاریخ ـ ج ۲، ص ۲۳۵، ۱۳۴۲ کال چاپ، پښتو ټولنه.

یادوني او تاریخي مطالب تر لاسه کېږي چي زموږ د تاریخ په لیکلو کي ترې استفاده کولای سو [1] زموږ لیکنی او ګړنی ادب دواړه له دې پلوه غني دی.

(۱) **ګړني ادب:**

زموږ په ګړني ادب کي لنډۍ، سروکي، غاړي، سنځرخیلي ناري [2] د هوتکو ناري [3] داسي سندري دي چي د پښتو د ملي، اجتماعي او کلتوري تاریخ په لیکلو کي له پامه نه سي غورځېدی او د لومړي لاس مهمو آثارو په توګه ترې استفاده کېدای سي.

(۲) **ولسي سندري:**

له دغو سندرو څخه چاربیتې، بدلي او کسرونه داسي مواد دي چي هره سندره د یوې مهمي تاریخي واقعې په شننه او څرګندونه کي له مؤرخینو سره تر هره بله ماخذه زیاته مرسته کوي، خو له بده مرغه چي زموږ د دغو اولسي سندرو قدیمي بولګې د زمانې سرو سېلیو ورسره وړي دي او یوه قدیمه سندره یې هغه د بابا هوتک (۶۶۱ ـ ۷۴۰ هـ ق) ویلې او د پټې خزانې پاڼو تر موږ پوري رسولې ده [4] دغه سندره د پردو تاړاکګرو په وړاندي زموږ د مېړني اولس قهرمانانه مبارزې څرګندوي، تر دې بدلي وروسته د ډېري مودې دغه ډول سندري له موږ سره نسته، خو هغه چاربیتې او بدلي چي دارمستتر (۱۸۴۹ ـ ۱۸۹۴ ع) د پښتونخوا د شعر هارو بهار [5] د کوټي سید محمدعمر په ګلشن اشعار افغاني [6] مرحوم نصر په تاریخي چاربیتې [7] او ښېرندوی خدمتګار په تور بریښ [8] کي ضبط کړي دي داسي

---

[1] پوهاند عبدالحی حبیبي تاریخ نویسي در افغانستان، آریانا ۲۶ کال، ۴ ګڼه ص ۳ ـ ۱۳۴۷ کال.

[2] پروفیسور ولي محمد سیال کاکړ، پښتو او پښتانه په سهیلي پښتونخوا کي، ص ۳۲۴ ـ ۳۳۴ د ۱۹۷۶ ع کال د کوټې چاپ.

[3] حبیب الله رفیع، د خلکو سندري ۱۳۳ ـ ۱۵۹ مخونه د تاریخ او ادب ټولنه ـ ۱۳۴۹ ش کال چاپ.

[4] پټه خزانه ص ۵ ـ ۶.

[5] دارمستتر، د پښتونخوا د شعر هار و بهار ۱ ـ ۷۴ مخونه ۱۳۵۶ ش کال چاپ ـ پښتو ټولنه.

[6] سید محمدعمر ـ ګلشن اشعار افغاني (خطي) ص ۵۲، ۷۶ او نور ...

[7] تاریخي چاربیتې ۳ ـ ۱۵ مخونه ـ ۱۹۵۳ ع کال ـ پېښور.

[8] تور بریښ ۷۳ ـ ۱۴۵ مخونه ۱۳۴۷ ش کال.

بدلي او چاربيتې دي چې د انګرېزي امپرياليستي لښکرو د تار او تاړاک او يرغل په مهال کې د زړه ورو پښتنو قهرمانانه مبارزې، سربښندنې او مېړانې پکښې ستايل سوي. د دښمن تيري، د خاينينو کرغېړن اعمال او د دوی ماتې او رسوايي يې پکښې بيان کړي دي او په رښتيا چې هره سندره يې د ملي تاريخ يو باب دی.

دغه رنګه په کسرونو کې د انګرېزي تاړاک له غندنې[1] پرته د مروتو او ختېکو مروتو او وريرو مروتو او يوسفزو د شخړو او لانجو په باب مواد سته[2] چې زموږ د اولس د مختلفو قبيلو د تاريخ په کښلو او من حيث مجموع د پښتو د تاريخ په کښنه کې د مؤرخينو په ښه ورځي.

له ګړني ادب، اولسي سندرو او کسرونو سربېره چې زياتره يې شفاهي شکل لري زموږ ليکنی ادب او ادبي آثار هم د تاريخي موادو د درلودلو له پلوه غنی دی. زموږ د مختلفو شاعرانو په دېوانونو، حماسي منظومو، د روحاني اشخاصو په مناقبو او جنګنامو کې د پښتنو د سياسي، اجتماعي او ملي ژوند د تاريخ په باب بېلابيلو دورو تاريخي مواد تر لاسه کېدلای سي، زه دلې پر دغو ټولو ادبي آثارو بحث نه کوم ځکه پر دغو موضوعاتو جلا جلا پنډ پنډ کتابونه ليکل کېدای سي خو څه چې زه دلې کاږم صرف يو اجمال دی.

(۱) د شعراوو په دېوانونو او نورو منظومو آثارو کې :

د پښتنو شعراوو له ډلې څخه د خوشحال خان آثار د تاريخي موادو د خوندي کولو له پلوه ډېر غني دي، د خوشحال په کلياتو کې د ده ځيني غزلي، قصايد[3] او ټوټې تاريخي وقايع شرح کوي، دغه ډول د ده په

[1] د مروتو کسرونو يوه ناچاپه خطي مجموعه د پېښور په پښتو اکېډيمي کې په ۳۶۲ نومره قيد ده په دغه مجموعه کې ځيني داسي کسرونه هم سته چې له انګرېزانو سره د پښتنو د جګړو بيان کوي، لکه په ۲۱ مخ کې د (کنډي) کسر چې د غازي محمداکبر خان د توري او مېړانې په ستاينه کې ويل سوی دی.

[2] د مروتو کسرونه ۱ _ ۱۲۱ مخونه ۱۹۵۹ کال چاپ پېښور.

[3] د خوشحال مرغلري ۵۶۲ _ ۷۰۸ مخونه د ۱۳۱۷ ش کال چاپ کندهار، د دغي برخي په اکثرو منظوماتو کې تاريخي وقايع رانغښتل سوي دي.

مثنوياتو کې سواتنامه[1] او فراقنامه[2] دغه خصايص لري.

فراقنامه خوشحال خان د خپل حبس[3] په زمانه کې کښلې ده په دې کتاب کې که خوشحال خان له يوې خوا د خپل وطن، دوستانو او کورنۍ څخه د ليرېوالي له امله دردوونکي نارې کړي دي له بلې خوا په همدغه کتاب کې ځيني داسي انتقادي ټوټې او تاريخي منظومات ګورو چې د ده نقادانه نظر او د ده د کلام عمومي روح ترې څرګندېږي او هم د ځينو مهمو تاريخي پېښو څرګندونه کوي، د نمونې لپاره د فراقنامې لاندي بيتونه د کتلو وړ دي :

په خوله شرع شرع نومړي	دی د شرع حکم کوم وړي
پلار ترلی پادشاهي کا	سل ناحقه ګمراهي کا
دا د خوارو زر آهونه	لور په لور اوجاړ ملکونه
سکه ورونه يې قتل کړي	ده يې مال ګنجونه وړي
د سکه وراره عورته	په ستم کړه فضيحته

[1] سواتنامه د خان يوه مثنوي ده چې سوات ته له خپل اووه مياشتني سفر څخه وروسته يې کښلې ده، ټول بيتونه يې ۳۹۱ دي، د تاريخ د يوه څنګ په کښلو کې له پامه نه سي غورځېدای. دغه مثنوي په ۱۳۵۸ ش کال د لوی استاد پوهاند حبيبي له ۷۷ مخيزو څرګندونو سره د افغانستان د علومو اکاډمۍ خپره کړه (متن ۷۰ مخ).

[2] د فراقنامې يوازينۍ خطي نسخه د پېښور په موزيم کې خوندي ده، ۳۵ پاڼي لري. د دغي نسخې نقل په ۱۳۵۶ کي د محترم همېش خليل په وسيله زلمي هيوادمل ته رسېدلی دی چې د ده له سمونو، لمنو او سريزي سره يو ځای چاپ ته چمتو دی.

[3] د خوشحال خان د حبس او نظربندۍ زمانه (۱۰۷۴_ ۱۰۷۹ ق) ده، د خوشحال خان کليات د استاد کامل مقدمه (ص _ س) مخونه، ۱۹۶۰ کال چاپ، خوشحال خان يو ځای د خپل بند کال داسي ښوولی دی.

زر څلور اويا هجرت ؤ
هغه کال چې بندېوان سوم

(قطعات، ارمغان ص ۶۸۶)

زر ناسازي زر فساده — دم وهه له عدله داده
په دا هومره قباحت — دم وهه له شريعت
په دا هومره رسوايي — دم وهه له پارسايي
الحذر له دې زمان — الامان له دې سلطان [۱]

له دي سربېره د خوشحال خان د کورنۍ او زامنو په دېوانو کي د شعر په ژبه موږ داسي نغوتي او يادوني وينو چي د تاريخي وقايعو د ضبط له پلوه ارزښتمني يادوني دي، لکه د هجري (۱۰۴۴ _ ۱۱۰۶ هـ ق) ځيني منظومات[۲] او يا هم د سکندر خان ختک هغه منظوم ليک چي يې اشرف خان هجري ته ليکلی دی[۳] د خپل ادبي قوت تر څنګه ځيني زموږ په تاريخ کي ارزښتمن او مهم نکات هم رانغاړي.

دغه ډول د مصري خان ګګياني (۱۱۵۰ ق حدود) په دېوان کي چي کومه قصيده د پردو سپاهيانو د وحشيانه اعمالو او د پښتني کليو د چورولو او لوټولو په باب ضبط ده[۴] زموږ د دولسمي پېړۍ د تاريخ په کښنه کي نه سي هېرېدای او يا هم هغه خبري چي د انګرېزي استعمار د مظالمو او چال چلند په باب قاسم علي خان اپريدي (۱۲۳۲ هـ ق حدود) په خپل کليات[۵] کي کړي، د ديارلسمي پېړۍ د پښتني مبارزو ځيني تياره ګوټونه روښانوي.

[۱] فراقنامه خطي.

[۲] د هجري دېوان د محترم همېش خليل ترتيب او سريزه، ۱۷۱ _ ۱۷۹ او نور مخونه ۱۹۵۸ ع کال _ پېښور.

[۳] دغه ليک او د سکندر ختک نوري غزلي او قصيدې چي تاريخي او ادبي ارزښت لري د ده د دېوان په هغه مخطوطه کي ضبط دي چي په ۱۱۷۶ هـ ق کال د محمدي صاحبزاده لپاره کښل سوې ده. دغه خطي نسخه د مصري خان ګګياني د دېوان سره په يوه جلد کي ده او د پېښور د پښتو اکيډمي په کتابخانه کي په (۵) نومره خوندي دي. د سکندر دغه ډول منظومات د ده په چاپي دېوان کي نسته.

[۴] وګورئ ! د مصري خان ګګياني دېوان ۳۱۹ _ ۳۲۱ مخونه د ۱۹۵۹ ع کال د پېښور چاپ.

[۵] د دغه کليات يوه خطي نسخه د پېښور په اسلاميه کالج کي خوندي ده او په دغه کتابخانه کي يوه نومره (۱۹۱۰) ټاکل سوې ده او د دېوان يوه نسخه يې په برټيش موزيم کي هم سته. (د ميکنزي فهرست ص ۸۶)

(۲) مناقب :

د صوفيانو، روحانيونو، د طريقت د مشرانو او نورو صاحب حال خلکو په مناقبو کي د شرقي ژبو ادبيات ډېر کتابونه لري، پښتانه او پښتو ادب هم په دې خصوص کي تر نورو ژبو پاته نه دي، بلکي دغه ډول مناقب ډېر پکښي ليکل سوي چي د ټولو په تفصيل سره راوړل به دلې بې ځايه وي، مګر هغه مناقب چې تاريخي مواد لري او د تاريخ په مطالعه او کتنه کي د هيرولو نه دي، دلې د ياد مناسبت لري، خو د ليکني د لنډ تنګ چوکاټ له مخي زه دغه ډول مناقب هم ټول نه سواى معرفي کولاى او صرف د شيخ رحمکار (۱۰۶۳ ق مړ)، کاکا صاحب، فقير جميل بېګ، ميا عمر څمکني (۱۰۸۴ _ ۱۱۹۰ هـ ق) او اخون الياس مناقب يادوم.

(۱) مناقب رحمکار[۱] :

چي شمس الدين بن شيخ زبير (قياس الدين) بن ضياء الدين منظوم کښلي[۲] په دې مناقبو کي ځيني داسي ټکي ښکاري چي د تاريخ لپاره د ارزښتمنو موادو حيثيت لري د شيخ رحمکار د وفات په باب يې ويلي دي :

تر اتيا کالو قريب — ده حيات درلود مجيب
سن د هجر د حضرت — پوره و هغه ساعت
پوره درې شپېته زر کاله — سن د هجر و کماله
چي خطيب پاس په منبر شه — په خطبه لوستو زړه ور شه
دا خوشحال ختک ويلي — په کتاب کي ما ليدي
چي په حين کي د وفات — د شيخ جي ولي نېک ذات
زه حاضر ومه په ځان — هغه ځای هغه مکان

[۱] د شمس الدين د مناقب شيخ رحمکار خطي نسخه ۲۳۰ مخه په ۱۸۳ نومره د پېښور په پښتو اکاډيمي کي خوندي ده. د شيخ رحمکار مناقب په پارسي ژبه جميل بېګ هم ليکلي دي (تاريخ مرصع ص ۵۶۲) چي يوه مخطوطه يې په ملي آرشيف کي هم سته. په پښتو ژبه تر شمس الدين وروسته غلام احمد نومي هم نظم کړي دي. (فرهنګ ص ۳۵۴)

[۲] شمس الدين له مناقبو سربېره نور مؤلفات هم لري ښاغلي رفيع په دوهم ټوک ادبي ستوري کي معرفي کړي دي.

چــي جمــع مــه ادا کړلــه　　جنــازه مــي را اخيســتله
ترپنه لاندي زه په ځان سوم　　و مطلـب تـه شـتابان سـوم
زمـــا نيـــت د خـــاطر دا و　　چـــي وماوتـــه پيـــدا و
چــي زيــارت بــه د صــاحب　　پــه ميــره کــرم عجايــب
چــي زمــا د منــدڼ پولــه　　شـيخ صـاحب وي زړه قبولـه
چــي دا اوس د ده روضــه ده　　پــه ښــه شــان عجيبــه ده
چي رسيد سوو تر دې ځايه　　واړه سـتړي شـوو نېکرايـه
جنــازه مــو کــوزه کړلــه　　مــوږه خپلــه دمــه کړلــه
جنـــازه نـــه خوزېدلـــه　　مــوږه ډېــره خــواري کړلــه

دغه ډول همدغه شمس الدين مناقب جميل بېگ[1] هم نظم کړی دی د دې مناقبو ډيري ښيښي که څه هم په رواياتو مبنی دي خو په تاريخ کي نه سي هېرېدای، په دغو مناقبو کي د کندهاري غلجي خان د آسونو د تجارت قصه او بيا له جميل بېگ سره د ده ليدنه او بيا بيرته کندهار ته د هغه تگ او ... تولي داسي خبري دي چي د محقق لپاره د غور وړ مواد گڼل کيږي. دادين [2] چي د ميا عمر څمکني مناقب يې د ۱۲۱۹ ق د ذوالحجې په آخر کي نظم کړي[3] د ميا عمر د خوارقو او عاداتو د ښوولو تر څنگه ځيني تاريخي وقايع هم ضبطوي لکه : د احمدشاه بابا د مستونگ د فتحي بيان چي څو بيته يې دا دي :

[1] د شمس الدين د مناقب جميل بېگ يوه خطي نسخه له پوهاند دکتور جاويد سره او بله يې د پېښور په پښتو اکيډمي کي سته، ښاغلي رفيع يې متن چاپ ته اماده کړی دی. جميل بېگ د خوشحال خان سکنی ورور و، قبر يې په تنگاړو کي دی، او زيارت يې په فقير بابا مشهور دی، د زيارت پر لوحه يې کښلي سوي دي : "روضۀ مبارک حضرت فقير صاحب جمال خان برادر حقيقتی خوشحال خان ختک المعروف به فقير صاحب چشتی بتاريخ يازدهم جمادی الاول ۱۱۱۶ ه ... واصل الی الحق شد".

[2] پښتانه شعراء ج ۴، ص ۹۸۴ _ ۹۸۶، ۱۳۵۷ ش کال، پښتو ټولنه.

[3] د دغه مناقب يوه خطي نسخه له ښاغلي سليمي کندهاري سره سته. (وگورئ ! زېری د ۱۳۵۵ کال ۴۲ گڼه د ۱۳۵۶ کال ۷ گڼه.)

چــي يــو ځلــي احمدشــاه دردران مــي　　لــه هراتــه تلــو پــه لــوري د ايــران مــي
ولي ښېښ ورته په لاِر د مستونگ خرڼد شه　　دی پښتـــون څـــره غيـــرت و ورتـــه ړنـــد شـــه
هک حيران شه احمدشاه په دغه کار کي　　بـل پـرې ژمـی راغـی ډېـر پـه دنـد و کـار کي
بــاري دی عجــب پښتــو غيــرت نيــولی　　نــه پرېــږدم زه دا عــالم داســي نــاولی

شريف نومی شاعر[1] چي د اخون الياس (۱۰۸۶ ق مړ) کوم مناقب (۱۳۲۱ ق تاليف) نظم کړي او يوه قديمه نسخه يې ما ليدلې، د دې مناقبو ځای ځای په تاريخي ښيښو څرگندوني موندلي کيږي.

(۳) شاهنامې او جنگنامې او نور دې ته ورته منظوم آثار :

د موجود معلوماتو له مخې د پښتو ادب په تاريخ کي د شاهنامو کښل په دولسم قرن کي پيل سوي دي. حافظ مرغزي (۱۱۲۶ ه ق زوکړی) په ۱۱۷۶ ه ق کال احمدشاهي شاهنامه نظم کړه[2] تر دې وروسته تر څورلسم قرنه ما د پښتو په ادبي تاريخ کي د شاهنامې څرک نه دی ايستلی خو په څورلسم قرن کي احمدگل (۱۲۵۸ _ ۱۳۱۰ ه ق) د امير عبدالرحمن (۱۳۱۹ ه ق مړ) شاهنامه نظم کړېده[3].

په جنگنامو کي هغه جنگنامې چي د پښتني تاريخ په کښلو کي د موادو په توگه ښه ارزښت لري هغه دي چي د پښتنو د ملي مبارزو په دوران کي پښتو ناظمانو او شاعرانو جوړي کړي دي، ددغه ډول جنگنامو په لړ کي دوې متاخري جنگنامې يوه د صاحب الدين ختک جنگنامه چي د "فېروز نامه"[4] په نامه يادېږي او بله هم د دلاور طالب عمرخېل د

[1] تېر هېر شاعران ص ۲۵۲ د ۱۹۶۳ ع کال د پېښور چاپ.

[2] احمدشاهي شاهنامه لومړی ځل په ۱۹۶۵ کال ۲۰۶ مخه د پېښور پښتو اکاډيمی خپره کړه، فاضل استاد پوهاند رشاد پر دغي شاهنامې د پېښور تر چاپ دمخه مبسوط کار کړی و، او زيات شروح او تعليقات يې پر کښلي وو.

[3] فرهنگ زبان و ادبيات پښتو ج ۱ ص ۲۲.

[4] د فېروز نامې خطي نسخه په ۱۱۳۵ ق کال کښل سوې اصل يې ۱۵۸ مخه او نقل يې ۱۷۲ مخه دی نقل يې د پښتو نوميالي ليکوال همېش خليل د چاپ لپاره تيار کړی دی.

"مغل خان جنګنامه" د تاریخي موادو په لحاظ غني دي. (د دې جنګنامې یوه نسخه د علومو اکاډیمۍ په کتابخانه کې سته). ښاغلي رفیع کار پر کړی دی.

د صاحب الدین خټک فېروزنامه د کتاب د محتویاتو له مخې د سکهانو سره د هغه مهال د خټکو د یوه مشر فېروز خان خټک[1] د جنګ حالات بیانوي، د فېروز نامې څو بیتونه دا دي :

رنجیتــــی نــــومی کــــافر دی	مخ یې ورک شه لوی مضر دی
پـــه یـــوې ســـترګي معـــذور دی	یـــا دجـــال دی یـــا یـــې زوی دی؟
دی یــو ســکهو پــه مــاجي کــي	لکــه مــات لــوښی پچــی کــي
نــه یــې قــدر نــه یــې قــار و	د دریــو کلیــو یــو ســردار و
زور یې کم حکم یې سست و	هر دښمن پرې بالا درست و
چــي بادشــاه بــه لاړ لاهــور تــه	دی بــه وتــینې و بــل لــور تــه
تــوان بــه یــې نــه لیــده د جنــګ	نور به یې خان کړو نو په څنګ

دغه راز دلاور طالب د مغل خان په منظومه جنګنامه کې له انګرېزانو سره د دغه پښتانه د مبارزو او جنګونو قصې او واقعې بیان کړې دي.

د سپیني هغه حماسیات چې د ۱۳۵۵ ق په حدودو کې پر هرات باندې د پردي تاړاک په زمانه کې ویل سوي ټول هغه نظمیات دي چې د خپل ادبي ارزښت تر څنګه ملي او تاریخي ښېګڼې هم لري او د دغه پردي تاړاک او د هرات د مېړنیو خلکو د دفاع او مېړانې په خصوص کې ښې خبرې څنې تر لاسه کېږي[2].

سربېره پر دې د پښتو ادبیات ځیني نور منظوم کتابونه هم لري چې د ځینو نورو مقاصدو لپاره کښل سوي خو د مطالبو په ترڅ کښې ځیني مهم مطالب هم راغلي وي چې د یوې دورې د تاریخي وقایعو په څرګندونه کې د

[1] د دېوان امرناتهه په ظفرنامۀ رنجیت سنګهه طبع لاهور کې مې د فېروز خان نوم ونه موند (فهارس و ـ ز مخونه) خو پر هار و بهار باندې د دارمستتر د نوټونو په ۱۱ ـ ۱۲ مخونو کې د ده او د ده د زامنو نومونه یاد سوي دي.

[2] پښتني مېرمني ص ۷۴ ـ ۸۰ . ۱۳۲۳، پښتو ټولنه.

مؤرخینو او تاریخ د پلټونکو په درد خوري له دغه ډول آثارو څخه یو هم د ملا مست (۹۵۰ هـ ق حدود) سلوک الغزاه دی چې د ځینو پېښو او جنګونو په باب ښه معلومات لري.

لوړ ما څو کتابونه او ادبي منظومې، صرف د مثال په نیامت یادي کړې که نه وي زموږ د فولکلوري،*اولسي او کتبي ادب ډېري پاڼې ځیني مهمې تاریخي څرګندوني لري چې مؤرخ یې د تاریخي لیکلو پر وخت نه سوای هېرولای.

روایات او شفاهي څرګندوني :

د پښتنو مختلف قبایل، عشایر او نوري وړې څانګې د خپلو شجرو په مورد کې ځیني شفاهي او روایي معلومات لري چې زیاتره یې په انسابو او تاریخونو کې هغسي نه وي نو په همدې اساس زموږ د مختلفو قبایلو دغه روایي شجرې او د دوی د لېږد او کورنیو په باب د دوی خپل مغلومات هم بې ځایه او بې ګټې نه دي همدارنګه زموږ خلک د ځینو مهمو تاریخي وقایعو په باب هم روایتي مالومات لري، چې که راټول او اضافات ترې حذف سي نو زموږ د ملي تاریخ په کښلو کې د یوې منبع په توګه له پامه نه سوای غورځېدای.

د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي دغه رساله به وکړای سي چې د مؤرخینو، د افغانستان او پښتنو د تاریخ څېړونکو ته د ماخذ او څېړني په خصوص کې ګټوري لارښووني وکړي، ډېر تاریخي کتب به وروښیي. دغه رساله له تاریخ څېړونکو او پلټونکو سره له مرستي سربېره د پښتو د ادبي تحقیقاتو له پلوه هم ارزښت لري ځکه ځیني داسي پښتو تاریخ کتب یې هم را معرفي کړي چې تر اوسه بل ځای یې چا یادونه نه وه کړې.

لوی استاد ته دي خدای ﷻ صحت او عمر ورکي، چې خپلي نوري مفیدي تاریخي، جغرافي، ادبي او علمي څېړني پر پښتنو ولوروي او پښتانه یې د علم له فیضه مستفید سي.

﴿۱﴾

سلېمان ماکو د (تذکرة الاولیاء) لیکوال

سلېمان د بارک خان زوی په قوم ماکو صابزی د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا کي د کندهار په ارغسان کي اوسېدی. دا مؤرخ، سیاح او گرزند سړی و، دی په خپله لیکي چي په (۶۱۲ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لویانو مراقد مي لیدل او پلټل.

داسي ښکاري چي سلېمان تر دغه مفید او گټور سفر وروسته موفق سو چي د پښتنو د نومړو بزرگانو په احوال کي یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی وینا وي او اشعار په دې کتاب کي خوندي کړي.[1] دا کتاب متاسفانه اوس ورک دی خو لومړي اته مخه یې ما تر ۱۳۱۹ ش کال دمخه خوشبختانه په کندهار کي وموندل او د هغو مخو عکسونه مي د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کي خپاره کړل.

سلېمان ماکو د پښتنو پخوانی مؤرخ دی او د ده د نفیس او گټور کتاب دغه څو صفحې د پښتو د ژبې او رجالو د تاریخ لپاره داسي مفیدي ثابتي سوي چي د ادب او پښتو تاریخ به یې تر ابده مرهون وي.

سلېمان ماکو یوه سړی او سترگه ور مؤرخ ښکاري، دی د هر پښتانه لوی او نومیالي سړي سوانح او احوال لیکي، وروسته یې د شعر او وینا نمونې هم راوړي، نو د ده کتاب یوازي د ولیانو تذکره نه، بلکي د پښتو د شعر او ادب یو ډېره گرانبها مرقع هم ده، وگورئ ذکر سوي سالنامه او د پښتانه شعراء لومړی ټوک.

[1] د سلېمان ماکو د تذکرې مقدمه.

﴿۲﴾

شیخ کته د (لرغوني پښتانه) لیکوال

دا مدقق مؤرخ او د پښتنو د یوې خوار لویي علمي او ادبي کورنۍ رکن د شیخ یوسف زوی او د شیخ متي لمسی دی. شیخ متی هغه لوی او معروف د پښتنو نومړی دی چي په کلات بابا مشهور او اوس یې هم مرقد د کلات پر غونډۍ دی. شیخ متی عارف او عالم او ادیب سړی او په پښتو کي یې په علم او عرفان ډېر شهرت درلود.[1] شیخ متی خپلي کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان په ارث پرېښوول او یو کتاب یې هم ولیکه، چي (د خدای مینه) یې نوم و. د ده ځیني اشعار هم پښتنو مؤرخینو رانقل کړي دي.[2]

په دې کورنۍ کي وروسته ډېر علماء، مؤرخین، عرفاء پیدا سول چي موږ یې د روښان او درویزه او خوشحال خان د علمي کورنۍ په څېر د پښتنو یوه بله لوړه علمي او عرفاني کورنۍ گڼلای سو. په دې مقاله کي زما وظیفه ده چي د دوی تاریخي کتب او خدمتونه ولیکم، نوري علمي او ادبي پلټني یې بېل لیکونه غواړي. شیخ یوسف د شیخ متي تر مړیني وروسته د ده پر علمي او ادبي او روحاني مسند کښېناست او اوه زامن یې درلودل چي له دوی څخه شیخ کته ډېر مشهور سو او د ده مور بي بي مراد بخته نومېده، چي په خته زمنده وه[3] دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهیرو په تاریخ کي یو نفیس کتاب وکیښ چي نوم یې و (لرغوني پښتانه) دا کتاب پښتو و، او د پټي خزانې مؤلف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسي ښکاري چي د دغه مؤرخ یگانه ماخذ هم دغه و. د شیخ کته د ژوندانه وخت نه دی ښکاره، خو د پټي خزانې په روایت د ده نیکه شیخ متی په (۶۸۸ هـ) وفات سوی دی، ځکه چي د مؤرخینو په اتفاق یوه پېړۍ درو پښتو

[1] مخزن افغاني قلمي ص ۲۵۴.
[2] پټه خزانه د کابل طبع.
[3] قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵.

لپاره مقرره ده نو باید د شیخ کته د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وګڼل سي. د شیخ کته اولاد که څه هم د پېښور په شمالي لتو کي پراته وو، مګر داسي ښکاري چي په خپله دی سیاح سړی و، ځکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چي شیخ کته د محمد بن علی البستي کتاب تاریخ سوري په بالشتان کي لیدلی و [1] بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار و، چي په (۱۳۹ هـ) امیر پولاد سوري نیولی و [2] چي د بیهقي په ضبط ګوروالشت [3] او د منهاج سراج د طبقات ناصري په یوه نسخه کي غوروالشت راغلی دی [4] او دا ښار د تکیناباد (د اوسني کندهار حدود) او د غور د مندیش تر منځ پروت و، او د سیستان په تاریخ کي هم والشتان ضبط سوی دی [5] نو چي شیخ کته والشتان ته راغلی او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکاریږي چي د وطن شرقي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي.

د شیخ کته نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چي له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نسته، داسي څرګندیږي چي دغه نفیس کتاب د محمد هوتک لاس ته ورغلی و او د پټي خزانې مهمه ادبي برخه هم له دغه کتابه اقتباس دی. خوشبختانه محمد دا هم لیکلي دي چي د شیخ کته مهم تاریخي ماخذ هم "تاریخ سوري" وو چي زه به یې بېل ذکر وکړم. د شیخ کته د اولاد په خصوص کي خوشبختانه خواجه نعمت الله هروي مفصلاً کښلي دي چي ده اته زامن درلوده : د زلو معدورزی له نسه، سلطان، ثابت، حاجي، سلېمان، ممی له دوهمي مايني څخه چي دغه هم زلو نومېده. په خته اکازی یوسفزی : ابراهیم، ملک، پاجي. [6]

[1] پټه خزانه.
[2] تاریخ سوري د پټي خزانې په حواله.
[3] بیهقي ص ۶،۷.
[4] د راورټي حواشي پر انګلیسي طبقات ناصري.
[5] تاریخ سیستان ص ۲۰۶ _ ۲۰۸.
[6] قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

《۳》

شیخ قاسم د (تذکرۀ اولیاء افغان) لیکوال

دا عارف او عالم هم د شیخ متی له علمي کورنۍ څخه دی، چي پلرونه یې شیخ کته ته داسي رسي : قاسم د شیخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی د میرداد کړوسی د شیخ سلطان کوسی او لکه دمخه چي ذکر سوه سلطان د شیخ کته زوی و. [1]

د شیخ قاسم مور نېکبخته نومېده، چي د شیخ الله داد مموزي لور او د پښتو شاعره او ډېره لویه عارفه وه چي محمد هوتک د دې اشعار رانقل کوي او لیکي چي په (۹۵۱ هـ) د شیخ قدم په نکاح راغله او په (۹۵۶ هـ) یې شیخ قاسم و زېږاوه او په (۹۶۹ هـ) یې (ارشاد الفقراء) نومی کتاب ولیکه. د دې کتاب نسخه د محمد په روایت د ده پلار داود خان هوتک لیدلې وه [2] او علاوه پر دغه محمد هوتک د (اولیاءِ افغان) له کتابه چي شیخ امام الدین متی زي لیکلی دی هم د دې عالمي مېرمني احوال را نقل کوي.

نعمت الله لیکي چي شیخ قاسم د شیخ عبدالقادر جیلاني رحمه الله د اولادې له مریدانو څخه وو، او د (۹۵۶ هـ) کال په پسرلي د بډنی رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) وزېږېد او په (۱۰۱۶ هـ) وفات سو. [3]

شیخ قاسم په پېښور کي په معرفت او روحانیت مشهور سو او ډېر کلک نفوذ یې وموند، د میرزا محمد حکیم مامورین خني وېرېده او ویې غوښتل چي دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حکمران ؤ او د شیخ قاسم د وژلو نیت یې وکړ، شیخ مجبور سو له پېښوره کندهار ته ولاړ او له دې ځایه د حرمینو په زیارت مشرف او په قادریه طریقه کي داخل سو. تر دې وروسته بیرته د پېښور د واوي ته راغی

[1] قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.
[2] پټه خزانه قلمي ص ۹۸.
[3] قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷.

او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينګ کړ او په شېخ قاسم سليماني مشهور سو. د مغولو پاچهانو بيا دا شېخ نه پرېښود، د عيسى نومي په چغلۍ اکبر پاچا دى لاهور ته وغوښت خو شېخ قاسم په لاهور کي تر پېښور لا زيات نفوذ ومونډ نو جهانګير دى د چنارګړ په کلا کي بندي کړ، او هم هورې له دنيا څخه تېر سو، او مزار يې هم تر اوسه هورې مشهور دى. شېخ قاسم مؤلف او مؤرخ هم دى، د ده تاريخي کتاب (تذکرهٔ اولياء افغان) دى [۱] چي د پښتنو روحانيونو احوال يې پکښي ليکلي و، دا کتاب متاسفانه ورک دى او تر اوسه يې په کُتب خانو کي درک هم نسته او نه له چا څخه ما ليدلى دى.

﴿ ۴ ﴾

شېخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکونکى

شېخ امام الدين محمد عنايت الله د شېخ کبير بالا پير زوى او د شېخ قاسم لمسى دى چي د شېخ کبير له (۱۲) زامنو څخه دى ډېر شهرت لري، د دوشنبې په ماښام غره د محرم (۱۰۲۰ هـ) د پېښور په بډنۍ کي وزېږېد، مور يې تاج بي بي د ملک درويز لور او د خليلو له مشهوري کورنۍ څخه وه. شېخ امام الدين هم د خپلي کورنۍ د نورو خلکو په ډول علمي او روحاني نفوذ ومونډ او د چهارشنبې په ماښام ۲۳ د محرم (۱۰۶۰ هـ) له دنيا څخه ولاړ او په پېښور کي ښخ سو. [۲]

دې شېخ يو تاريخي کتاب (تاريخ افغاني) د پښتنو پر احوال او تاريخ په پارسو وليکه، چي قلمي نسخه يې د کابل په ارګ کي وه، د کتاب له مقدمې څخه ښکاري چي شېخ امام الدين سترګور مؤرخ دى او د خپل کتاب تر ليکني دمخه يې د پښتنو ډېر مهم تاريخي کتب لوستلي او د خپل کتاب د ماخذ په ډول يې استعمال کړي دي.

[۱] تذکره الابرار ص ۱۸۳ _ ۱۸۴، مخزن افغاني ص ۲۶۰.
[۲] مخزن ص ۳۰۹ _ د ميا نعيم د قلمي ديوان خاتمه.

هغه کتب چي د شېخ امام الدين ماخذ دي او د خپل "تاريخ افغاني" په مقدمه کي راوړي دي دا دي : روضه الاحباب، مجمع الانساب، اصناف المخلوقات، تواريخ ابراهيم شاهي د مولانا مشتاقي، د خواجه احمد نظامي تاريخ، د شېرشاه احوال چي شېخ عباس سرواني کښلي دي، اسرار الافغاني [۱] له دغو کتابو څخه ځيني ماته معلوم او ځيني ورک دي.

﴿ ۵ ﴾.

محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند

دا مؤرخ هم د وطن له هغو ليکوالو څخه دى چي متاسفانه د ده احوال او کتاب هم تر اوسه لاس ته نه دى راغلى، فقط د پټې خزانې له انکشافه سره دا راته معلومه سوه چي دې مؤلف او مؤرخ يو کتاب د (تاريخ سوري) په نامه کښلى ؤ او د سوريانو د سلطنت احوال يې د اسلام له ابتداء څخه پکښي ليکلي وه. د محمد بستي د ژوندانه وخت او احوال هم نه دي معلوم. فقط دوني ويلاى سو چي دى د بُست د تاريخي ښار اوسېدونکى ؤ څکه چي د ده کتاب شېخ کټه په بالشتان کي کتلى او په خپل کتاب لرغوني پښتانه کي يې مهم مطالب ځني اقتباس کړي دي، نو دا په ټينګه ويلاى سو چي د شېخ کټه تر عصر يعني د (۷۵۰ هـ) دمخه محمد بستي ژوندى ؤ او په دغه عصر کي هم د ده تاريخ سوري ډېر شهرت درلود څکه چي شېخ کټه له دغه کتابه ډېر مفيد مضامين را اخيستي دي.

محمد هوتک چي د پټې خزانې ليکوال دى د پښتو ځيني مهم او ګرانبها پخواني ادبي آثار له لرغوني پښتانه څخه را اخلي او دا هم وايي چي د لرغوني پښتانه مؤلف له تاريخ سوري څخه را نقل کړي دي، په پټه خزانه کي دغه لاندېني تاريخي او ادبي مواد د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه را نقل سوي دي. [۲]

[۱] د تاريخ افغاني قلمي نسخه.
[۲] د مخو عدد د پټې خزانې د قلمي نسخې دى.

١. د پښتو د ډېر پخوانی شعر او د جهان پهلوان امیر کروړ سوري احوال له ۱۵ مخه تر ۱۷.
٢. د شېخ اسعد سوري احوال او اشعار له ۱۸ مخه تر ۲۱.
٣. د ښکارندوی احوال او اشعار له ۲۱ څخه تر ۲۵.

گویا په پټه خزانه کې د پښتو قدیمه ادبي ذخیره تولـه د شېخ کته په نقل له تاریخ سوري څخه را اخیستل سوې ده او دا راته څرگندوي چې تاریخ سوري یوازې د حربي او سیاسي پیېښو تاریخ نه ؤ بلکې ادبي رنگ یې هم درلود، او محمد بن علی البستي ډېر باخبره او سترگه ور مؤرخ و، ځکه چې ده د پاچهانو احوال او حربي او سیاسي وقایع رانقل کړي او هم یې د دوی د کلام نمونې راوړې دي، هغه قصاید یې په خپل کتاب کې ساتلي دي چې د غوري پاچهانو په دربارو کې به په پښتو ویلي کېدې، له دې څخه ښکارېږي چې تاریخ سوري د سوریانو او غوریانو د عصر یو ادبي او سیاسي او حربي تاریخ ؤ که څه هم د دغه تاریخ ژبه واضحاً د پټې خزانې له بیانو څخه نه ښکارېږي، مگر له لوړو اقتباساتو څخه دا څرگندېږي چې تاریخ سوري باید په پښتو ژبه لیکل سوی وي، ځکه چې درې مهم پښتو شعرونه شېخ کته ځنې رانقل کړي دي. د تاریخ سوري نسخه اوس غالباً په دنیا کې نسته او د پښتو دغه غوره کتاب لکه نور علمي او ادبي آثار ورک دی. مگر پټې خزانې خوشبختانه د دې گرانبها کتاب نوم او مؤلف او ځیني اشعار او مطالب د لرغوني پښتانه په ذریعه نقل کړي او را ساتلي یې دي.

تر اوسه چې زه معلومات لرم، د دنیا په کتب خانو کې د دې نفیس کتاب کم درک نسته که کم وخت پیدا سي یا یې څرک وموندل سي نو به په رښتیا د پښتوژبې یو گرانبها تاریخي او ادبي اثر لاس ته راغلی وي، پښتانه زلمي دي هر کله تلاښ او پلټنه کوي دا خبره هم باید هېره نه کړو چې راورټي مستشرق د احمدشاه بابا تر عصر وروسته یو تاریخ میندلی ؤ چې نوم یې "تذکره الملوک" ؤ د دې کتـاب په ماخذو کې یو کتـاب "تـاریخ سلاطین سوریه" هم دی. [1] مگر دا نه سو ویلای چې دغه سوریه هغه د محمد بن علي تاریخ دی که بل؟

[1] د پښتو گرامر مقدمه ص ۹.

احمد بن سعید اللودي د (اخباراللودي) لیکونکی

دا مؤرخ له هغو خلکو څخه دی چې تر پټې خزانې دمخه مو نه پېژاند، نه یې کتاب راته معلوم ؤ.

محمد هوتک لیکلي دي چې کامران خان په (۱۰۳۸ هـ) خپل کتـاب کلید کامراني وکیښ او په دغه کتاب کې یې د احمد لودي له کتابه د ملتان د لودي پاچهانو احوال نقل کړ، احمد د سعید لودي زوی په (۶۸۶ هـ) یو کتـاب کښلی ؤ چې نـوم یې و (اعـلام اللـوذعی فی اخبـار اللودی) د محمد هوتک په قول دغه کتـاب د کـامران خان په لاس کې ؤ او په کلید کـامراني کې یې نقل ځنې کړی دی. [1]

د محمد هوتـک له بیانه چې د کلید کـامراني په ذریعه یې له اخبار اللودي څخه نقل کړی دی داسې ښکاري چې احمـد بـن سعید خپـل کتـاب د پښتنـو پخوانـو لـودي پاچهـانو پر احوال لیکلـی دی، دغـه کورنـۍ د پښتنـو مشهور پاچهان دي چې د الپتگین او سبکتگین لـه وختـه (۳۵۱ _ ۳۶۰ هـ) یې پر ملتـان پاچهي کولـه، لومړی پاچا یې شېخ حمید لـودي ؤ چې تر ده وروسته د ده زوی پاچهي کړله، د سلطان محمود په عصر کې لـه (۳۹۰ تر ۴۰۱ هـ) چې ملتان یې نیو، د نصر زوی ابو الفتح له دغې کورنۍ څخه پاچا ؤ، پټه خزانه په لـوړو حوالـو بـل سړی هم لـه دغې کورنۍ څخه رابښیي چې شېخ رضي نومېده او د شېخ حمید وراره ؤ، د شېخ حمید د زوی نوم متاخرو مؤرخینـو (نصـیر) کښلی ددی مگـر د گردیـزي زیـن الاخبـار نصـر ببلـه (ي) راوړی دی، په پټه خزانه کې هم دغه نوم د کلید کامراني او اخبار اللودي په حواله نصر کښل سوی دی، له دې څخه معلومېږي چې اخبار اللودي هم لکـه گردیـزي موثـق کتـاب ؤ محمد قاسم فرشته لومړی مـؤرخ دی چې د شېخ حمید لـودي کورنۍ پښتانه بولي او د دوی جگړې لـه سلطان محمود سره

[1] پټه خزانه قلمي ص ۳۰.

لیکي[1]. وروستني مؤرخین لکه شېرمحمد[2] او حیات خان[3] او انګرېز ملیسون[4] هم د فرشته له قوله سره سم دغه کورنۍ پښتانه ګڼي، پخواني مؤرخین د دوی له قومیته څه نه وایي، مثلاً ګردېزی[5] او بن اثیر[6] او ابن خلدون[7] ټوله د سلطان محمود او د دوی جګړې او د دغي کورنۍ د الحاد کیسې ذکر کوي خو داسي نه وایي چي دوی څوک وو پښتانه وو که یه؟ د اوسنۍ زمانې محقق لیکوال علامه سید سلیمان ندوي هندي لیکي چي : د دې کورنۍ په پښتنواله کي شک دی، ځکه چي محمد قاسم فرشته دوی بې له کمه سنده پښتانه ګڼلي دي، خو دوی اصلاً عرب او د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار له نسله دي چي تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړي قرمطي پاچا دی[8]، د پټې خزانې تر انکشاف دمخه یقیناً د دې کورنۍ په افغانیت کي اختلاف وو، ځکه چي فرشته هم خپل سند نه دی ښوولی، او لکه علامه سید سلیمان ندوي چي لیکي د دوی نومونه هم ... عربي دي، مګر دغه تاریخي اشتباه د پټې خزانې له لیدلو څخه هیسته کیږي، ځکه دا کتاب د اخباراللودي په حواله د دغي کورنۍ د دوو تنو نصر او رضي پښتو اشعار رانقل کوي او دا ثابتوي چي دوی پښتانه او ژبه یې هم پښتو وه او اخباراللودي د دې مشهوري کورنۍ تاریخ ؤ چي متاسفانه اوس ورک دی، او که پټه خزانه نه وای پیدا سوې دغه تاریخي حقایق به هم مکتوم پاته وو او د ملتان لودي کورنۍ به عربي کېدله.

---

[1] فرشته ص ۱۷ _ ۲۷.

[2] خورشید جهان ص ۶۷.

[3] حیات افغاني ص ۴۵.

[4] تاریخ افغانستان ص ۴

[5] زین الاخبار ص ۵۵

[6] الکامل ج ص ۱۳۲.

[7] ابن خلدون ج ۴ ص ۳۶۶.

[8] تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

﴿ ۷ ﴾

دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی

دوست محمد د بابړ خان زوی او د پښتو شاعر او مؤرخ دی چي په (۹۱۲ هـ) هرات کي ؤ او په (۹۲۹ هـ) یې غرغښت نامه نظم کړه او د دغه نامور پښتون د ژوندانه احوال او حکایات یې پکښې وکښل، محمد هوتک دغه کتاب لیدلی ؤ او لیکي چي دا یو درسي کتاب ؤ کوچنو به لوست.[1]

دوست محمد لیکلي دي چي زما پلار بابړ خان (تذکرهٔ غرغښت) نظم کړې وه چي پلار مي مړ کېده زه نه وم، وروسته چي راغلم دغه کتاب ضایع سوی او له منځه تللی ؤ مګر زما یې اکثر مضامین په یاد وو، روایات مې ټول ویلي وو هغه روایات و قصص ما بیرته ټول نظم کړل او نوم مې (غرغښت نامه) کښېښو. غرغښت نامه د. محمد هوتک په لاس کي وه، په پټه خزانه کي یې یو حکایت څني رانقل کړی دی، او هم یې د زرغون خان نورزي احوال له غرغښت نامې څخه کښلي او د دغه مرحوم شاعر یو مثنوي ساقي نامه یې هم له غرغښت نامې اقتباس کړې ده.[2] داسي ښکاري چي دوست محمد کاکړ سیاح او ګرزند سړی ؤ، ځکه په (۹۱۲ هـ) چي هرات له تی په کجران کي یې د زرغون خان دېوان له ملا ایوب تیسنی څخه موندلی او د دغه شاعر احوال او اشعار یې څني رانقل کړي وو.[3] د پټې خزانې له مقتسباتو څخه دا استنباط کولای سو چي غرغښت نامه یو ادبي موثق تاریخ وو چي د غرغښت له احواله ماسوا د نورو شاعرانو او رجالو احوال او اشعار هم پکښې وو، افسوس چي دغه کتاب هم لکه نور ګرانبها د پښتو ادبي او تاریخي آثار له منځه ورک دي او فقط پټه خزانه یې د ځیني مرغلرو سراغ راکوي.

---

[1] زرغوّن خان د غرغښت نامې په قول په (۸۹۱ هـ) په هرات کي وو او په (۹۲۱ هـ) د کندهار په دیراوت کي وفات سو. (پټه خزانه)

[2] پټه خزانه.

[3] پټه خزانه.

﴿ ۸ ﴾

شېخ بستان بړېڅ د (بستان الاولياء) ليکونکی

د دې مؤرخ او شاعر احوال محمد هوتک هسې کښلي دي: "شېخ محمد بستان په قوم بړېڅ په ښوراوک کي يې کور وو، د ده پلار محمد اکرم د خدای ولي ؤ او د ښوراوکه راغی د هلمند پر غاړه په يوه کوډله کي اوسېد، شېخ بستان په ځواني ولاړ هندوستان ته او هلته به ښار په ښار گرځېد، هغه وخت چي وطن ته راغی په (۹۹۸ هـ) يې د اولياء الله په بيان د بستان الاولياء کتاب وکيښ او زما پلار (داؤد خان) دغه کتاب په ښوراوک کي د حسن خان بړېڅ په کور کي ليدلی ؤ، چي په دې کي شېخ بستان د ډيرو پښتنو اولياوو حالونه او کرامتونه کښلي او ډېر ډېر اشعار يې هم رانقل کړي و له نورو شاعرانو او خپلو شعرو ځخه ..."[1] د محمد هوتک له دغه بيانه تاسي په ښه ډول معلومولای سئ چي بستان الاولياء فقط د روحانيونو تاريخ نه ؤ، بلکي د پښتنو د رجالو اشعار او احوال هم له بستان الاولياء څخه را نقل کوي [2] او دا خبره ښه زبادوي چي دغه کتاب د پښتو ادبي تاريخ هم و.

نعمت الله هروي چي د شېخ بستان معاصر دی، د ده شرح حال په مخزن کي ليکي چي ځيني جملې يې دا دي:

"آن احسن عبادالله شيخ بستان بړيڅ در ابتدای جوانی از روه به هندوستان آمد، در قصبهٔ سمانه سکونت اختيار کرد، و خود را در لباس تجارت مخفی ميداشت. وباندک دست مايهٔ بيع و شکرا ميکرد ... و چشمان شريفش هر گز از اشک خشک نبود ... و اکثر اوقات اشعار پښتو را بصورت حزين دردناک که سنگ را بگريه آرد ميخواند ... کمترين محرر اين تاريخ در سفر در پاکه کرده بود، در خدمت ايشان رفيق بود شب و روز

(۱) پټه خزانه ص ۲۸.

(۲) پټه خزانه ص ۲۶.

اکثرخوارق بنظر درامد ... چون معاودت نمود به احمد آباد گجرات رسيدند روزی بمن فرمودند که وقت من به آخر رسيده و بيماری اسهال عارض شد به تجهيز و تکفين خواهی پرداخت ... بعد بتاريخ (۱) شهر ربيع الثانی روز جمعه (۱۰۰۲ هـ) بعد از نماز ظهر به محبوب اصلی واصل شد ..."[1]

د نعمت الله دغه بيان چي د ده مشاهدات دي د شېخ بستان عرفاني او ادبي مقام راښيي، نور احوال او اشعار يې هم خوشبختانه پټې خزانې راساتلي دي.

﴿ ۹ ﴾

علي محمد کندهاري د (حالنامې) ليکوال

دا سړی د ابوبکر کندهاري زوی او غالباً په قوم شينوار او د پير روښان د کورنۍ مخلص او خادم ؤ، په خپله بايزيد روښان (۹۳۱ _ ۹۸۰ ق حدود) خپل حال په پارسي ژبه په حالنامه کي تر (۹۸۰ ق) دمخه کښلی ؤ، خو د (۱۰۵۰ ق) په شاوخوا کي علي محمد چي ځان د روښان د کورنۍ خدمتگار او مريد بولي، حالنامه يې نوې تحرير او بشپړه کړه او د روښان د کورنۍ د نورو رجالو احوال يې ور زيات کی. د هند د علي گړ په کتابخانه کي د حالنامې يوه خطي نسخه سته چي (۵۲۶) مخه ده او دا کتاب موږ ته د روښاني نهضت ارزښتمن معلومات راکوي.

﴿ ۱۰ ﴾

اخوند درويزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) ليکونکی

مشهور عالم دی چي د زرم هجري کال په شاوخوا کي ژوندی ؤ، د جيون بن جنتي له نسله او پلار يې گدائی د سعدي زوی نومېدی، دوی په خپله په کنذز کي اوسېدل خو درويزه شرقي غرو ته راغی د ملک دولت

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۲۵۰.

ملي زي خور يې وكړه او د پېښور په شاوخوا كې ميشته سو.[۱] اخوند درويزه او كورنۍ يې په پښتو كې ډېر شهرت لري ده خپل كتاب مخزن الاسلام او په پارسو كتاب (تذكره الابرار والاشرار) كي د خپل عصر احوال وليكه، وروستنى كتاب په (۱۰۲۱ هـ) تمام سوى دى (ارشاد الطالبين) هم په فقه كي د ده دى، اخوند درويزه كه څه هم ملا دى مؤرخ نه دى، خو د ده دوه كتابونه مخزن او تذكره داسي ډېر مضامين لري چي د پښتنو په تاريخ او ادب او د رجالو په احوال او تاريخ كي استفاده ځني كيږي، نو ځكه دى د مؤرخينو په ټولۍ كي هم ګڼلاى سو.

اخوند درويزه (۹۴۰ _ ۱۰۲۸ هـ . ق) په پېښور كي مړ او هم هورې ښخ دى[۲] د ده كورنۍ د پښتنو له مشهورو ادبي او علمي او روحاني كورنيو څخه ده، چي د پښتو د ادب په تاريخ كي د دوى مقام ښكاره دى. مخزن الاسلام لومړى پلا د اخوند درويزه ننګرهاري زوى اخوند كريمداد (۱۰۷۳ هـ . ق مړ) په (۱۰۲۴ هـ . ق) كال راټول كړى دى، د مخزن نوى چاپ پېښور (۱۹۶۹ م) او د تذكره الابرار چاپ (۱۳۰۹ ق)

﴿ ۱۱ ﴾

كامران خان سدوزى د (كليد كامراني) مؤلف

دا مشر هم د پټې خزانې په ذريعه د يوه مؤلف او مؤرخ په ډول پېژنو محمد هوتک د شيخ رضي لودي په احوال كي هسي ليكي چي : "كامران بن سدو خان په ښهر صفا كي په (۱۰۳۸ هـ) يو كتاب وكيښ چي كليد كامراني يې نوم ؤ په دې كتاب كامران له كتابه د شيخ احمد بن سعيد اللودي چي په (۶۸۶ هـ) يې كښلى او نوم يې اعلام الوذعي في اخباراللودي دى هسي نقل كا ...[۳]"

[۱] تذكره الابرار والاشرار ص ۳۱ _ ۱۰۵ _ ۱۰۷.
[۲] تذكرهٔ علماى هند ص ۵۹.
[۳] پټه خزانه ص ۳۰.

كامران خان سدوزى د پښتنو له خورا نوموړو خلكو څخه دى او د دوى كورنۍ په كلو كلو پر كندهار حكمراني او پاچهي كړېده، د كامران خان پلار هغه معروف سدو خان دى چي د سدوزو د پاچهانو ټبر ټول د ده اولاد دى، د سدو پلار عمر خان ؤ، د عمر پلار معروف بن بهلول بن كانى بن بامى دى چي دغه خلک په كندهار كي ډېر مشهور وو د سدو پلار عمر د صفويانو په عصر كي د كندهار مرزبان او واكمن ؤ، په خپله سدو خان د (۹۶۵ هـ) په ذيحجه كي زوكړى او (۷۵) كاله ژوندى او د كندهار واكمن ؤ سدو پنځه زامن درلودل : خواجه خضر خان، مودودخان، زعفران خان، كامران خان، بهادر خان[۱] لكه له پټې خزانې څخه چي ښكاره سوه، كامران خان عالم او مؤرخ او ليكوال واكمن ؤ، د سدو خان تر مرګ وروسته د ده مشر زوى خضرخان پر كندهار واكمن سو، او تر ده وروسته يې زوى چي خداداد سلطان نومېدى د اورنګزېب له درباره هم د كندهار په حكمداري پېژندل سوى ؤ، د خضر خان بل زوى شېرخان نومېدى چي لوى احمدشاه بابا رحمه الله د ده له پښته دى.

كامران خان د شاه جهان مغولي پاچا معاصر ؤ (۱۰۳۷ _ ۱۰۷۶ هـ) او د هغه پاچا سره يې دوستانه روابط درلودل، په (۱۰۴۷ هـ) دى د شاه جهان له خوا رسماً د كندهار په حكمداري پېژندل سوى ؤ او په (۱۰۵۰ هـ) د ربيع الاول په درېيمه كامران خان او د ده ورور مودود (مغدود) خان ډهلي ته تللى ؤ.[۲]

د كامران خان د مرګ تاريخ نه دى راته معلوم، خو د ده ورور مودود خان د (۱۰۵۳ هـ) په شوال له هغه مير يحيى سره جنګ وكړ چي د شاه جهان له خوا د كابل حاكم ؤ او په دغه جنګ كي ومړ.[۳] د كامران خان كليد كامراني كتاب ما نه دى ليدلى او نه يې په كمه كتبخانه كي درک لرم. خو د محمد هوتک دغه كتاب په لاس كي ؤ او لكه دمخه چي هم وويل سوه د

[۱] حيات افغانى ص ۱۱۸، خورشيد جهان ص ۱۸۱، تذكره الملوک.
[۲] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۲ _ ۳۶ _ ۱۱۵.
[۳] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۴۸.

ملتان د لودي کورنۍ تاریخ او هم د دوی پښتو اشعار يې له دغه کتابه رانقل کړي دي، چې د پښتو ژبې خورا پخواني ادبي آثار ګڼل کیږي. داسې ښکاري چې کلید کامراني هم د پښتنو سیاسي او د پښتو ژبې ادبي تاریخ ؤ او کامران خان په تاریخ پوه او عالم پښتون حکمدار ؤ چې په خپل کتاب کې يې له اخبار اللودي څخه هم مطالب نقل کړي وه.

《۱۲》

الله یار د (تحفهٔ صالح) لیکوال

تحفهٔ صالح هم د محمد هوتک له ماخذو څخه ده او دغه کتاب ملا الله یار الکوزي د خپل استاد او مرشد شیخ محمد صالح الکوزي په نامه کښلی او په هغه کې يې د خپل او نورو پښتنو مشاهیرو احوال او اشعار راوړي وو. شیخ محمد صالح د خپل عصر عالم او زاهد سړی ؤ چې د کندهار په جلدک کې يې عمر په تدریس او ارشاد تېراوه او دوی د شاه بېګ خان د کندهار د صوبدار معاصرین دي.[1] د تاریخ له مطالعې دا راته ښکاریږي چې شاه بېګ خان کابلي په (۱۰۰۳ هـ) د جلال الدین اکبر له خوا د کندهار حکمران او تر (۱۰۱۴ هـ) پورې هم هورې و [2] نو د الله یار د ژوندانه اوقات هم د (۱۰۰۰ هـ) حدود تخمین کولای سو. محمد هوتک په خپل کتاب کې له تحفهٔ صالح څخه يو د شیخ محمد صالح احوال او اشعار اقتباس کوي او بل ځای د علي سرور لودي احوال او اشعار هم څني را اخلي[3] له دغه اقتباسه ښکاري چې تحفهٔ صالح د پښتنو د رجالو او ادیبانو پر احوال او اشعارو مشتمل ؤ او الله یار د پښتو ژبې يو مؤرخ او تذکره لیکونکی مؤلف دی.

[1] پټه خزانه ص ۴۸.
[2] اکبر نامه، تزک جهانګیري، اقبال نامه، منتخب اللباب.
[3] پټه خزانه ص ۴۸ ـ ۵۰.

《۱۳》

محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی

دا سړی د پټې خزانې په تصریح د کندهار د کلات هوتک ؤ چې د ده يو بیاض د محمد هوتک څخه وو او په پټه خزانه کې يې هم درې ځایه څيني مهم مطالب له دغه بیاضه رانقل کړي دي او د محمد رسول لیکونه د پټې خزانې له مهمو ماخذو څخه دي د سلطان بهلول او خلیل خان نیازي اشعار محمد هوتک له دغه بیاضه را اخیستي او هم يې د رحمان بابا رحمه الله سوانح او مهم حالونه او هم يې د خوشحال خان رحمه الله اشعار او احوال له محمد رسول څخه اقتباس کړي دي.

د پټې خزانې له مقتبساتو ښکاریږي چې محمدرسول يو ډېر مدقق لیکوال ؤ او په خپل بیاض کې يې ډېر مهم حوادث او احوال او اشعار لیکلي وو، ځکه چې د رحمان بابا رحمه الله سوانح په دغه ډول هیچا ته نه وه معلوم، خو د پټې خزانې په ذریعه د محمد رسول له بیاضه ډېر غنیمت مواد لاس ته راغلل.

《۱۴》

نعمت الله هروی د (مخزن افغاني) لیکوال

نعمت الله د خواجه حبیب الله زوی او د هرات له پښتنو څخه ؤ، چې د پټې خزانې په قول اصلاً نورزی دی. دا سړی د (۱۰۰۰ هـ) په حدودو کې ژوندی ؤ او د جهانګیر د مشهور وزیر خان جهان لودي له نوکرانو څخه ؤ په (۱۰۱۸ هـ) چې خان جهان لودي دکن ته مقرر سو، نعمت الله هم ورسره ؤ، او هیبت خان کاکړ هم د ده ملګری او د خان جهان له سرو څخه ؤ. نعمت الله د پښتنو احوال او تاریخ د خان جهان په امر او د هیبت خان کاکړ په ملګرې د ذیحجې په شلمه (۱۰۲۰ هـ) شروع کړ او خپل کتاب يې (تاریخ جهاني یا

مخزن الافغاني) وبأله.[1] مخزن افغاني په پارسو ليکل سوی او د پښتنو د تاريخ خورا مهم کتاب دی او د پښتنو احوال او علمي او روحاني رجال ډېر بيانوي، د کتاب قلمي نسخې سته او پروفيسور ډورن Dorn په (۱۸۳۶ ع) د دغه کتاب انگليسي ترجمه له لندنه خپره کړه.

لکه د شيخ بستان بړيڅ په حال کي چي مو ولوستل نعمت الله د هغه مؤرخ معاصر دی او لکه چي پخپله يې کښلي دي کم وخت يې په درياب کي سفر کړی او په (۱۰۰۲ هـ) کال د گجرات په احمد آباد کي و.

خلاصه : نعمت الله د پښتنو يو خورا لوی مؤرخ دی او د مخزن افغاني په ليکنه کي ډېر تاريخي کتب کتلي دي چي دلته به زه هر يو ببل ببل دروښيم. دا کتاب په (۱۹۶۰ م) کال دوه ټوکه په ډهاکه کي چاپ سو.

﴿ ۱۵ ﴾

هيبت خان کاکړ د (مخزن افغاني) ليکمرستونکی

هيبت خان د سليم خان زوی له پښتنو فضلاوو څخه دی، چي د نعمت الله سره يو ځای د جهان خان لودي په دربار کي و او ده د مخزن افغاني په ليکلو کي هم مرسته هم تشويق کړی دی. نعمت الله د مخزن په مقدمه کي دی (محبت اطوار او فضيلت شعار) بولي او وايي چي مخزن مي د ده په سعی او کوښښ ليکلی دی.

د مخزن افغاني د يوې قلمي نسخې په پای کي د هيبت خان يوه پارسو قصيده د خان جهان لودي په مدح کي درج ده او داسي ښکاري چي دی عالم او اديب سړی و، په دغه نسخه کي ده د خپل خاندان احوال هم مفصل کښلي دي او دا زبادوي چي دی له پښتنو اميرزاده گانو څخه و او پلرونه يې په هند کي د لويو مرتبو خاوندان وو.

دی ليکي چي زما پنځم نيکه ملک فيروز د سلطان بهلول لودي په عصر کي له پښتونخوا څخه راغی او د سلطان محمود شرقي په جگړو کي

[1] د قلمي مخزن افغاني مقدمه د پښتو ټولني د کتب خاني.

يې مېړانه ښکاره کړه او په هند کي يې ډېر جاگير وموند. وروسته ملک ملهی د سوريانو په وخت د پنځوسو زرو منصب درلود او د کور د ولايت حکمران و، او ملک لقمان هم د سلطان سکندر لودي په اوقاتو کي لوړ مناصب درلودل. او دغه پښتانه په سامانه کي ميشته وو. د لقمان زوی ملک بستان او د بستان زوی ملک ښادي خان و، چي د هيبت خان نيکه او د سليم خان پلار دی.[1] دغه کورنی له ابتداء څخه تر آخره د پښتنو په پاچهی کي معتبره او مقتدره وه او دغه رجال ټول په جنگ او اداره کي مشهور دي.

﴿ ۱۶ ﴾

شيخ عباس سرواني د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال

تاريخ شېرشاهي د شېرشاه سوري او د ده د کورنی په احوال کي شيخ عباس خان سرواني ليکلی دی، سرواني د پښتنو يو قوم دی. دا پښتون مؤرخ د سوري پاچهانو د کورنی احوال له ابتداء څخه د اسلامشاه تر مرگه مفصلاً ليکي. تاريخ شېرشاهي د نعمت الله په ماخذو کي هم دی چي د مخزن افغاني په مقدمه کي يې يادوي.

د دې کتاب قلمي نسخه له ما څخه سته خو د ابراهيم بټني تکملې هم لري، د تاريخ شېرشاهي متن دوې برخې دی : لومړی برخه په خپله شېرشاه او دوهمه برخه د ده د زوی اسلامشاه مفصل احوال دي. ژبه يې پارسو ده او موثق تاريخ دی چي عباس سرواني غالباً خپل مشاهدات کښلي او د دغو دوو تنو پښتنو پاچهانو حال او د سلطنت حوادث يې مفصل ليکلي دي.[2] شيخ عباس فاضل او عالم او سترگه ور مؤرخ ښکاري او د ده کتاب هم د سوري کورنی د تاريخ لپاره ډېر غنيمت دی، موجوده نسخه په کندهار کي د نورو کتابو سره يو ځای په (۱۱۱۳ هـ) ليکلي سوې ده. د مؤلف احوال

[1] د مخزن افغاني قلمي خاتمه ص ۳۷۷.

[2] د تاريخ شېرشاه قلمي نسخه.

یې اوس نه دی را معلوم او د کتاب د نورو نسخو درک هم نه لرم. شیخ اما الدین په تاریخ افغاني کي لیکي چي دغه کتاب هم زما ماخذ دی[1] د شیرشاهي تاریخ فارسي متن وروسته په هند کي چاپ سوی ؤ او یوه پښتو ترجمه یې په (۱۳۵۴ ش) کال په کابل کي چاپ سوه له دې ترجمې څخه ښکاري چي عباس د شیخ علي سرواني زوی ؤ، او د ده نیکه بایزید د شیرشاه په وخت کي د ده حضور ته له روهه هند ته راغلی ؤ او دغه کتاب د اکبر پادشاه په امر عباس لیکلی دی.

﴿ ۱۷ ﴾

مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکوال

محمود د ابراهیم کالواني زوی یو مؤرخ دی چي د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کي ژوندی ؤ. ده د سلطان ابراهیم لودي په نامه (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکلی او د هغه پښتون پاچا او د لودي کورنۍ احوال یې پکښې راوړي دي. دا کتاب هم د نعمت الله په ماخذو کي دی او د مخزن افغاني په لیکنه کي استفاده څني کوي.[2] او شیخ امام الدین هم په تاریخ افغاني کي دغه کتاب خپل ماخذ بولي، د خواجه نظام الدین احمد د طبقات اکبري په ماخذو کي هم شامل دی.

﴿ ۱۸ ﴾

احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا تاریخ هم د مخزن له ماخذو څخه دی، او د نعمت الله په لاس کي ؤ او داسي یې ستایي: "و معدن اخبار احمدی که فصاحت شعاز و بلاغت دثار احمد خان بن بهیگخان کنبوله در سنهٔ یکهزار و بیست تصنیف نمود و

(۱) د تاریخ افغاني قلمي مقدمه.

(۲) د مخزن مقدمه په یوه قلمي نسخه کي.

مجمع التواریخ نام نهاده و الحق که تواریخ باین خوبی بنظر در نیامده است ...[1] نعمت الله وایي چي: دغه تاریخ د پښتنو احوال لري او ما اقتباس څني کړی دی اما اوس د دغه کتاب کمه قلمي نسخه نه ده معلومه، خو د نعمت الله له قوله یې پېژنو او داسي معلومیږي چي "معدن اخبار احمدی" هم نومېږ.

﴿ ۱۹ ﴾

ملا مست زمند د (سلوک الغزاة) لیکوال

ملا مست زمند د (۱۰۴۰ هـ) په حدودو کي په یوسفزو کي اوسېږ، او روحاني او عالم سړی ؤ، دی د اخوند چالاک نومي روحاني پیر ؤ او په خپل عصر کې ډېر روحاني نفوذ وموند اخوند چالاک د اباسین په لتو کي د مغولو پر خلاف ډېر ملي حرکات وکړل او ملامست هم په دغو جګړو کي لاس درلود.[2]

ملا مست د پښتو ژبي لیکوال دی او یو کتاب یې د (سلوک الغزاه) په نامه کښلی دی چي قلمي منحصر بفرد نسخه یې په پښتو ټولنه کي سته په دې کتاب کي ده د خپل عصر تاریخي احوال لیکلي او مشاهیر او د پښتو مشران یې ښوولي دي د ډیرو جګړو بیان یې کړی او د خپل عصر هغه احوال یې کښلي دي چي په نورو تاریخو کي نه سو موندلای.

ملا مست عالم، ادیب سړی دی په فقه، تفسیر، عقاید، اخلاق کي ښه معلومات لري او د پښتو ژبي له پخو لیکوالو څخه ګڼل کیږي، که څه هم د ده کتاب یوازي تاریخ نه دی خو بیا هم ډېر تاریخي حوادث څني څرګندیږي او دی د مؤرخینو له ډلي څخه نه سو ایستلای. د مست زمند قبر تر اوسه د ننګرهار د شینوارو په غرو کي مشهور دی او خلک یې پېژني. د ملا مست په کتاب کي د سلطان محمود ګډون پښتنانه قاید په خصوص کي

(۱) احمد خان بن ببل خان کنبو.

(۲) د سلوک الغزاه قلمي نسخه. دغه نسخه اوس په ملي ارشیف کي خوندي ده.

هم ښه معلومات لاس ته راځي او د اخوند چالاک جهادونه بیانوي. له (سلوک الغزاه) څخه د اوسني عصر پر ذوق او تاریخي تدقیق برابر لاندنۍ پېښې اخیستلای سو :

۱. د هغه عصر د پښتنو ځیني مشران او خوانین راښیي.
۲. د هغه عصر د پښتنو اوضاع په مشرقي خوا او پېښور کي ښکاره کوي.
۳. ابنیه او اماکن او د کلیو او مشهورو ځایو نومونه راښکاره کوي.
۴. هغه حوادث او وقایع چي د مست په عصر کي تېر سوي دي لړ لړ او څه څه بیانوي.
۵. د هغه عصر عمومي د پښتنو روح او اخلاق او عواطف ځني ښکاره کیږي.

په اصل کي کتاب تر دیني احساس لاندي لیکل سوی دی، اکثري برخي یې هم دیني او اخلاقي او وعظي دي خو ځای ځای د قوم د تخضیض لپاره تبلیغ کړی نو د غازیانو نومونه اخلي، وقایع هم لیکي، مشران او قایدین هم یادوي، د ځایو نومونه هم ځرګندوي، د عصر عمومي اخلاقي رجحان هم ځني ښکاریږي. موجوده نسخه ډېره ناقصه او بې پایه او له منځه هم پرې پرې او ډېره پرېشانه ده، ډېر مطالب مبهم او ناځرګنده پکښي پاتیږي او داسي ښکاري چي بله نسخه دې هم نه وي، د دې ټولو نواقصو سره هم ډېره غنیمت او قیمتي ده او بې له تاریخي بها ادبي پلو هم لري چي پر هغه بحث کول دلته نه ښایي.

《۲۰》

شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال

دا مؤرخ غالباً د ډهلي اوسېدونکی او د وفات کال یې (۹۸۹ هـ ۱۵۸۱م) دی نعمت الله هروي په مخزن کي دغه کتاب‌خپل ماخذ ګڼي او په مقدمه کي داسي وایي چي : مشتاقي د هند د پښتنو پاچهانو احوال په خپل

تاریخ کي کښیلي دي[1] مګر نعمت الله د دې کتاب نوم نه ښیي. تر نعمت الله هروي وروسته شیخ امام الدین متی زی هم د خپل کتاب تاریخ افغاني په مقدمه کي د مشتاقي تاریخ خپل ماخذ ګڼي، مګر د کتاب د نامه تصریح نه کوي[2]. خو دوني ښکاریږي چي دغه مؤرخ وروستنیو پښتنو تاریخ لیکونکو ته معلوم نه وو، خواجه نظام الدین احمد بخشي د محمد مقیم الهروي زوی چي خپل کتاب "طبقات اکبري" یې په (۱۰۰۱ هـ) کښلی دی په خپلو ماخذو کي "واقعات مشتاقي" هم یادوي[3] او له دغه تاریخه د مشتاقي د کتاب نوم پیدا کولای سو، د مؤرخینو له احوالو او اقوالو څخه داسي ښکاریږي چي مولانا مشتاقي ښه مؤرخ وو، ځکه ثقه مؤرخینو د ده کتاب په خپلو ماخذو کي راوړی او ګڼلی دی، مخصوصاً نظام الدین احمد هروي چي د اکبر پاچا د دربار سړی او هم غټ لیکوال او مؤرخ دی. د واقعات مشتاقي یوه خطي نسخه په برټش موزیم کي سته نمبر ۱۹۲۹.

《۲۱》

ابراهیم بټني د (تاریخ شېرشاهي) بشپړوونکی

دمخه وویل سوه چي تاریخ شېرشاهي شیخ عباس سرواني کښلی دی. تر (۱۰۲۰ هـ) وروسته چي نعمت الله خپل مخزن وکیښ ابراهیم چي په ختَه بټني ؤ راولاړ سو او مخزن افغاني او تاریخ نظامي (هغه طبقات اکبري چي نظام الدین احمد هروی کښلی و) او نور کتب یې وکتل او غالباً یې ځیني حوادث په خپله هم ولیدل نو یې د شیخ عباس سرواني تاریخ شېرشاهي تکمیل کړ. لکه دمخه چي مي وویل : زما څخه د تاریخ شېرشاهي یوه قلمي نسخه سته، چي په (۱۱۱۳ هـ) په کندهار کي کښل سوې ده، دا نسخه د ابراهیم بټني تکملې هم لري او دی په خپله د کتاب په پای کي هسي کاږي:

[1] د مخزن افغاني مقدمه.
[2] د تاریخ افغاني مقدمه.
[3] طبقات اکبري ج ۱۰ _ ص ۴.

"مصنف اصل این تاریخ شیرشاهی عباس خان سروانی است. چون بعضی مقدمه چنانچه احوال بازیها درو وقایع کررنیان و مذاکرهٔ نوحانیان و بعضی معرکه ها داخل در این تاریخ نبوده بنا بران نواقص می نمود. دراینولا احقر العباد ابراهیم بیتنی انرا از تاریخ نظامی که او نیز احوال شیرشاهی و اسلام شاه نوشته است و بعضی مقدمه از کتاب مخزن افغانی که آن نیز از تصنیف نعمت الله سامانی است انتخاب نموده داخل این تاریخ کرده باتمام رسانید ...[1]".

په دې ډول ابراهیم پر تاریخ شیرشاهي تکمله او اضافات لیکلي دي او هغه کتاب یې بشپړ کړی دی. داسې ښکاري چې د شېرشاه او اسلام شاه احوال په خپله عباس کښلي وو ابراهیم پر هغه تاریخ دا لاندیني وقایع اضافه کړه :

١. د عدلي او بازبهادر د پاچهۍ احوال او د کررانیانو او نوحانیو د تسلط وقایع.

٢. په مالوه کې د بازبهادر سلطنت چې دا پاچا هم د سور له قبیلې څخه دی او ابراهیم یې شرح حال مفصل کښلی دی د کررانیو احوال په دې فصل کې د تاج خان او عماد خان او نورو پښتنو امراوو احوال د جهانګیر تر عصره راغلي دي. د ابراهیم دغه تکملې د پښتنو د ګمنانو پاچهانو په احوال کې زموږ سره ډېر کومک کوي او ډېر هغه رجال راښیي چې په هغو کې وختو کې یې سلطنت کړی دی.

څکه چې ابراهیم د خپل تاریخ په پای کې جهانګیر ستایي او وایي چې په دغه عصر کې دی په هند کې ژوندی او اوسېدونکی ؤ نو موږ دا ویلای سو چې ابراهیم د جهانګیر معاصر دی او د ده د ژوندانه دوره هم تر (١٠٠٠ هـ) وروسته شروع کیږي. د ابراهیم له لیکه ښکاري چې دی ښه لیکوال او پلټونکی مؤرخ دی، د تاریخ کتب یې ډېر کتلي او استفاده یې څني کړې ده.

(1) د تاریخ شېرشاهي د قلمي تکملې خاتمه.

﴿ ٢٢ ﴾

غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال

په دې نامه سلیم د بنګال د پاچهانو یو تاریخ کښلی دی چې په هغه کې د ډېرو پښتنو پاچهانو ذکر او احوال هم راغلي دي. دغه مؤرخ هم لکه ابراهیم غوندې د پښتنو د څینو نومورکو رجالو او پاچهانو نومونه او احوال راښکاره کوي چې دوی په بنګال کې حکمراني کړې او د هند په تاریخ کې د نامه خاوندان او مشهور دي. غلام حسین د هند د زید پور ؤ او سلیم د ده تخلص دی، کتاب یې په پارسي د مستر جارج باډلي په نامه په (١٢٠٠ هـ) کښلی دی. یوه مقدمه او څلور روضې لري د بنګال جغرافیا او د ښارو بیان مفصل د کتاب په سر کې لیکي، کتاب یې له هره پلوه مفید او د پښتنو پاچهانو او نومورکو حکمدارانو د احوال لپاره ډېر غنیمت دی، او څني داسې مباحث لري چې هغه په نورو تاریخو کې لږ موندل کیږي.

دا کتاب په (١٨٩٠ ع) د بنګال د ایشیایي جرګې له خوا د (عبدالحق عابد) په تصحیح چاپ سوی هم دی، مګر له دې جهته دلته ذکر سو چې زموږ د هیواد خلکو ته دغه معلوم نه ؤ او نه په موږ کې شهرت لري.

﴿ ٢٣ ﴾

شیخ ملي د (دفتر) لیکوال

دا سړی د پښتنو یو معروف قاید او لیکوال او مؤرخ دی چې شهرت یې په شیخ ملي سره کړی ؤ. د مؤرخینو په قول د ده د پلار پیرکی وه، اخوند درویزه او افضل خان ختک او نور مؤرخین او هم د خلکو عنعنه دا وایي چې د شیخ ملي نیکونه د کندهار په ارغسان کې اوسېدل او له هغه ځایه دوی د ننګرهار او پېښور لتو ته راغلي دي[1]. هغه پښتانه تر اوسه هم وایي : چې

(1) تاریخ مرصع، تذکره الابرار، حیات.

موږ له غوري مرغې څخه راغلي يو "مرغه" خو هم لوی ځای ؤ چې اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کدني اړه لري ګويا "مرغه" د کوږک دغره شاوخوا تر ړوبه رسېده.

دغه لښنه مؤرخين د ميرزا الغ بېګ په عصر کي ګڼي (۸۱۲ _ ۸۵۳ ه) مګر داسي ښکاري چي له قديمه د پښتنو دغه تګ راتګ شروع ؤ، او ښايي چي دغه هم وروستنی لښنه او يون وي. ځکه محمد هوتک کښلي دي چي : د کند او زمند اولادو دمخه په لښنه پيل کړی ؤ[1] زما مقصد دلته دا نه دی چي د شېخ ملي شرح مفصل وليکم خو دلته د يو مؤرخ په حيث د ده پېژندنه مقصد ده چي شېخ ملي د پښتنو احوال او د خپل عصر وقايع او د دوی د راتګ حوادث او د مځکو وېش په يوه کتاب کي وکښل چي د دغه کتاب نوم (د شېخ ملي دفتر) ؤ، خوشحال خان دا کتاب داسي راښيي :

په سوات کي دي دوه څيزه که جلي دي که خفي
مخزن د درويزه دی يا دفتر د شېخ ملي

معلومه ده چي د خوشحال خان تر عصره هم دغه کتاب په سوات کي شهرت درلود او د مخزن سره يې په شهرت کي سيالي کوله خو پټ (خفي) ؤ.

د ناروې مشهور مستشرق مارګن ستېرن وايي چي : راورټي (مشهور انګليسي مستشرق) کښلي دي چي شېخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ ع _ ۸۲۰ ه) وکيښ او دا کتاب ما موندلی دی د پښتو ژبي يو خورا قديم ليک دی[2] راورټي په پښتو کي يو مدقق سړی دی، دغه نقل هم له ده څخه بالواسطه رارسېدلی دی. محمد عبدالسلام هم د شېخ ملي د دفتر په خصوص کي شرحه ليکي او داسي ښکاري چي ده هم له راورټي څخه استفاده کړېده.[3]

په هر صورت د شېخ ملي د دفتر نسخه اوس ماته معلومه نه ده چي سته که نسته؟ خو دوني ويلای سو چي تقريباً سل کاله دمخه دغه نسخه له

[1] پټه خزانه ص ۲۱ قلمي.
[2] د هند د زړو آثارو مجله ۱۹۳۹ ع.
[3] نسب افاغنه ص ۱۱۳.

راورټي څخه وه او په پښتو ژبه يو د پښتنو تاريخ ؤ، چي د يوسفزو د هجرت حال يې پکښي کښلی‌او د دوی د مځکو وېشونه يې هم پکښي کړي وه، اخوند درويزه وايي چي تر دغه وخته د شېخ ملي وېش معتبر دی او تر اوسه څوک څه نه سي پکښي کولای[1] او يوسفزي تر اوسه هم ارثي جايداد ته د (شېخ دفتر) وايي.

خلاصه :

شېخ ملي د پښتو يو ليکوال مشر او يو تاريخي سړی ؤ چي مدفن يې په اشنغر کي دی، او د مرګ تاريخ يې تر اوسه ماته نه دی معلوم خو د ژوندانه وخت يې د (۸۰۰ ه) شاوخوا دی. (وګورئ : زما تاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوک دکابل چاپ.)

﴿ ۲۴ ﴾

ګجو خان رانيزی د پښتنو د تاريخ ليکوال

مارګن ستېرن مستشرق ليکي چي راورټي د پښتو دکشنري په مقدمه کي کښلي دي چي له ده څخه د خان ګجو راني زي يو پښتو تاريخ سته چي په هغه کي د پښتنو تاريخي حوادث او وقايع ليکلي دي.

د دې تاريخي کتاب د ليکني وخت راورټي (۱۴۹۴ م _ ۹۰۰ ه) ښوولی دی[2] خو داسي ښکاري چي ګجو خان د شېخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر ؤ تر اوسه د دې کتاب په خصوص کي نور څه معلومات له ما څخه نسته خو دوني ويلای سو چي په سوات او اطرافو کي له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه رانيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهوري دي چي يوه يې له دغو درو څخه ازي خېل دي چي ازي د علي زوی او علي بن رانی بن اکو بن يوسف دی. د ازي خيلو دغه مشهوره کورنۍ (کاجوکور) بولي چي پخوا د دوی

[1] تذکره الابرار.
[2] د هند د زړو آثارو مجله ص ۵۶۶ ج ۱۱.

نفوذ او اقتدار خورا ارت ؤ مگر اوس په پاسني سوات کي شپږ زره کوره په دوی اړه لري چي د (۱۲۸۰ هـ) په شاوخوا کي د دغي کورنۍ مشر صحبت خان نومېدی، بل ځای حیات خان وایي چي خان کجو د شهرشاه معاصر ؤ[۱] چي دغه خبره هم صحیح ښکاریږي نو دغه مشهور کاجو یا کجو خان د پښتنو یو خورا نومیالی مشر ؤ چي لکه شېخ ملي د علم څښتن هم ؤ او د ده یو تاریخي کتاب راورټي لیدلی او موندلی ؤ چي اوس متاسفانه ورک دی او ښایي چي د برطانیا په موزیمو کي پیدا سي ځکه چي د راورټي ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضایع سوي او اکثر د لندن په موزه خانو کي خوندي دي.

﴿۲۵﴾

خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال

مرحوم خوشحال خان د پښتنو هغه نوموړی او علامه سردار او مشر شاعر دی چي ښایي داسي پښتون به نه وي چي دی نه پېژني. دا مرحوم د پښتنو پلار او د پښتنو یگانه ملي ادیب او هم نوموړی لیکوال دی، مگر دا مشهور او معروف مشر تر اوسه د مؤرخ په ډول لږ پېژندل سوی دی.

خوشحال خان د پښتنو مؤرخ هم گڼل کیږي، ده خپل تاریخي مطالب او د پښتنو د تاریخ مهم وقایع په خپل یوه کتاب کي کښلي وو، افضل خان خټک په تاریخ مرصع کي ډېر مقاصد له دغه کتابه رانقل کوي او وایي چي خان علیین مکان په خپل (بیاض) کي هسي کښلي دي.[۲]

راورټي مستشرق هم هسي لیکي چي خوشحال (تاریخ افغان) لیکلی دی چي اوس ډېر نایاب دی[۳] نه پوهېږم چي راورټي هم هغه بیاض چي افضل خان یې راښیي یادوي که یې مقصد یو بل مستقل کتاب دی. په هر

[۱] حیات افغاني ص ۱۷۴ _ ۱۹۰.

[۲] تاریخ مرصع.

[۳] د پښتو گرامر مقدمه.

صورت خوشحال خان د پښتنو مؤرخ دی تاریخ افغان یا بیاض د ده تاریخي کتاب ؤ.

﴿۲۶﴾

حافظ رحمت خان د (خلاصة الانساب) لیکوال

نواب حافظ رحمت خان د شاه عالم خان زوی د محمود خان لمسی د شهاب الدین کوټا بابا کړوسی دی چي اصلاً د کندهار د ښوراوک بړېڅان دي، شېخ شهاب الدین روحاني سړی ؤ او د پېښور د یوسفزو مرشد ؤ چي تر اوسه یې مزار د سرحدي صوبې په هزاره کي دی. تر ده وروسته یې کورنۍ مشهوره سوه او په بدایون او بریلي کې د پښتنو مشرتوب کاوه او د علیحضرت احمد شاه بابا رحمه الله په عصر کي د دې کورنۍ مشهور مشر حافظ رحمت خان ؤ، دی عالم فاضل لیکوال او شاعر سړی ؤ او په روهیل کهنډ کې حکمراني درلوده.حافظ رحمت خان د مشهور نواب علي محمد خان افغان ملگری ؤ او دواړه علمي او ادبي خلک وه چي علم یې ښه روزلی، مگر علي محمد په دغه وخت په (۱۱۶۲ هـ) وفات او هغه وخت چي اعلیحضرت احمدشاه بابا رحمه الله هند ته ولاړ نو حافظ رحمت خان هر وار له ده سره ښه ښه کومکونه وکړه او د احمدشاه بابا رحمه الله رشتین ملگری او مرستی ؤ، د پاني پت په جگړه کي هم دې نوموړي پښتون د خپل ملگري احمدشاه بابا رحمه الله سره ټینگه ملگري وکړه او په (۱۱۸۸ هـ) کال په یوه جنگ کي شهید او په بریلي کي ښخ سو.[۱]

حافظ رحمت خان عالم، ادیب، لیکوال، متدین او شاعر او مؤرخ سړی ؤ ده یوه مفصله کتب خانه هم درلوده چي دکتور اسپرینگر مشهور مستشرق د هغو کتابو فهرست په (۱۸۵۴ ع) یو جلد نشر کړ او دی وایي چي دا کتابونه څلوېښت صندوقه او اکثر هم پښتو وه لویه برخه یې په

[۱] د حیات حافظ رحمت خان په نامه یو مفصل کتاب سید الطاف علي بی ای لیکلی او په هند کي په ۱۹۳۳ ع چاپ سوی دی. دا کتاب ډېر مفصل او مستند دی دغه مطالب ځني اقتباس سول.

(۱۸۵۷ ع) د لکهنو په فساد کي برباد سوه.[۱] حافظ رحمت خان د پښتو او پارسو د شعر دېوان هم درلود، ډار مستېټر وايي چي ددغه دېوان وجود ماته د هند پښتنو په ټينګه ووايه او جان استريچي ليکي چي ماته لـه هنده څني پارسو غزلي راورسېدې چي هغه د حافظ رحمت خان وې، علاوه پر دغـه ډار مستېټر وايي چي ماته په رامپور کي يوه پښتانه د پښتو اشعارو يوه مجموعه راکړه چي د حافظ رحمت خان او نورو پښتنو سردارانو اشعار پکښې وه او دغه مجموعه اوس د برټش موزيم په شرقي آثارو کي ساتلې ده، يو د حافظ رحمت خان شعر په دغه مجموعه کي د حاکمو طبقو غندنه وه[۲] حافظ رحمت خان د پښتنو په تاريخ کي يو کتاب کښلی دی چي خلاصه الانساب نوميږي او د لندن په برټش موزيم او په هند کي نسخې سته.[۳] د دغه کتاب يوه نسخه په پښتو ټولنه کي هم سته او تر لمبر (۱۲۳۴) لاندي خوندي ده.

مؤلف د دې کتاب په ليکنه کي د اخوند درويزه تذکره الابرار او مخزن افغاني خانجهاني، او تاريخ شېرشاهي او نورو کتابو ته حواله کوي. د اعليحضرت احمد شاه بابا رحمه الله درې سفره هند ته يادوي او په ښه نامه يې ستايي. کله کله د خوشحال خان په بيتو هم استناد کوي . کتاب له لومړي مخه تر (۷) حمد و نعت دی، وروسته د خپل نيکه شيخ کوټا بابا تګ هند ته بيانوي او د سړبنو برېڅو انساب ښيي له (۳۴) مخه دوهم فصل او د بېټني د اولاد بيان شروع کيږي په (۳۶) مخ کي درېيم فصل او د غرغښت بيان دی نور کتاب تر (۵۶) مخه اخلاقي مضامين او د تسنن په ملتيا خبري اتري دي. دی وايي : چي دغه کتاب ما له دې جهته وليکی، چي د هند پښتانه خپل اصليت هېر نه کړي او د خپلو اجدادو په حال خبر وي.[۴] د کتاب ژبه پارسو ده په عربي جملو او خبرو هم ډېر مشحون دی. راورټي مستشرق د پښتو ګرامر په مقدمه کي دغه کتاب نواب الله يار خان ته منسوبوي چي د حافظ الملک زوی دی مګر دا خبره د دې مستشرق غلطي ده او نه ښايي چي مونږ په خطاوزو. د خلاصځ الانساب تاليف د ختم تاريخ رجب ۱۱۸۴ ق کال دی چي د حافظ رحمت خان تر شهادت ۱۱۸۸ ق څلور کاله دمخه تاليف سوی ؤ چي په (۱۹۷۳ م) کال

[۱] د روهيلو جنګ د جان استريچي.
[۲] د جان استريچي د روهيلو جنګ.
[۳] حيات حافظ ص ۲۹۸.
[۴] له قلمي خلاصه الانساب لندونه.

پښتو اکاډيمی د ښاغلي روشن خان يوسفزي په همت په (۱۶۳) مخه کي د پښتو ترجمې سره چاپ کی.

﴿ ۲۷ ﴾

نواب مستجاب خان برېڅ د (ګلستان رحمت) ليکوال

د پښتنو برېڅو پاچهانو علمي او نومورړي کورنۍ څخه د حافظ رحمت خان زوی دی چي د خپل پلار د شهادت پر وخت د (۱۳) کالو ؤ په دوشنبې (۲) د شوال (۱۲۴۸ هـ) په بريلي کي وفات او په هغه باغ کي ښخ دی چي دده په نامه ياديږي.

مستجاب خان د خپل پلار په ډول ډېر عالم او متقي مشر ؤ په عربي، پارسو او پښتو کي ماهر ليکوال او هم د خپل عصر ښه مورخ دی. د ده له تاريخي آثارو څخه (ګلستان رحمت) دی چي د خپل پلار د ژوندانه احوال او د هند د پښتنو معاصر تاريخ دی. دا کتاب په پارسي ژبه په خورا صحت او روانه ژبه او ښه انشاء کښل سوی او مؤلف خپل مشاهدات او ډېر تارخي وقايع په خورا دقت او تحقيق پکښې ليکلي دي، او قلمي نسخه يې د هند په کتب خانو کي سته.

مستجاب خان اووه زامن درلوده، يو لمسی يې محمد عبدالرزاق خان هم د ډيرو تاليفو خاوند دی او د شعر دېوان هم لري.[۱]

﴿ ۲۸ ﴾

سعادت يارخان برېڅ د (ګل رحمت) ليکوال

دی د حافظ محمديار خان زوی او د حافظ رحمت خان لمسی او لـه هغي علمي کورنۍ څخه يو روڼ ستوری دی چي د (۱۲۴۹ هـ) په حدودو کي يې يو کتاب (ګل رحمت) په پارسي وکښ، د ده شعري تخلص (صاحب) دی

[۱] حيات حافظ رحمت خان ص ۳۴۹.

او په خپل کتاب کي يې د برېخو د کورنۍ احوال او هغه حوادث کښلي دي چي د ده په عصر کي پښتنو ته ورپېښ سول.

دی د خپل عمر په پای کي د بيت الله د زيارت لپاره ولاړ، پر لاري د هند په بروده کي وفات او هم هوري ښخ سو د دې علمي او ادبي کورنۍ مشهور رکن دی. [1]

﴿ ۲۹ ﴾

نياز احمد (هوش) د (تاريخ روهيل کهند) ليکوال

د نياز محمد زوی او د حافظ يارمحمد خان لمسی او د حافظ رحمت خان کړوسی او له دغه علمي خاندانه ښه معروف مؤرخ او ليکوال دی چي (هوش) تخلص لري او د ډېرو مؤلفاتو خاوند دی، مثلاً کليات هوش، ترانهٔ هوش، حديقهٔ نعت او نور ... په اردو ډېر اشعار لري او د روهيل کهند تاريخ يې هم په اردو کښلی دی چي دغه کتاب هم د هند د پښتنو تاريخ ګڼل کيږي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کي ژوندی وُ عمر يې په سياحت تېراوه او د هند په علمي او ادبي جرګو کي شريک وُ. [2]

﴿ ۳۰ ﴾

محمد سلېمان خان "اسد" د (تاريخ افغانستان) ليکوال

محمد سلېمان خان بن محمد موسی خان بن نواب محبت خان بن حافظ رحمت خان متخلص په "اسد" هم د دغي علمي کورنۍ يو ستوری دی چي شاعر هم اديب هم ليکوال هم وُ. د پښتنو تاريخ يې په اردو کښلی دی چي مشهور په (نقش سليمانی) يا (تاريخ افغانستان) دی. [3]

---

[1] حيات حافظ ص ۳۲۱.

[2] حيات حافظ ص ۳۲۶.

[3] حيات حافظ ص ۳۱۹.

﴿ ۳۱ ﴾

نواب محبت خان د (رياض المحبة) ليکوال

نواب محبت خان د حافظ رحمت خان زوی وُ چي د خپل پلار د شهادت پر وخت (۲۴) کلن او ددې کورنۍ يو نوموړی پښتون سردار او امير دی. دی لکه خپل پلار د علم خاوند او په عربي او پارسو او اردو او پښتو کي شاعر او ليکوال وُ خو متاسفانه د ده اشعار د (۱۸۵۷ م) په اړ و دوړ کي تلف سوه په سنسکريت کي يې هم ډېر مهارت درلود. د ده ځني اردو او پارسي او عربي اشعار تر اوسه محفوظ دي. ده پارسو مثنوی د (اسرار محبت) په نامه کښلې او يوه د پارسو ژبي قاعده او صرف او نحو يې ليکلې چي (امدنامه) نوميږي محبت خان په ۱۳ د صفر (۱۲۲۴ هـ) په لکهنو کي وفات او د وزير باغ سره کشور کنج ته نژدې ښخ سو. د ده له پارسو اشعارو څخه دغه دي چي استادي يې ځني ښکاري [1] :

گر کشش من اثری داشتی — يار بسويم گذری داشتی
آنکه جهان را به نگه زنده کرد — کاش به ما هم نظری داشتی
زيستمي بی تو اگر مثل تو : — ما در گيتي پسری داشتی
دانهٔ مهر ار بدلش سرزدی — نخل اميدم ثمری داشتی
گر رخت از پرده برون آمد — شام "محبت" سحری داشتی

دا بيت هم د ده دی :

زسرگذشت "محبت" از هر که پرسيدم
به عارض اشک پياپی چکيد و هيچ نگفت

محبت خان ډېر فنان او سليم الطبع سړی وُ په موسيقي کي يې هم ښه معلومات درلودل داسي ښکلی وُ چي خلک به ورته اريان وو، غلام حسن

---

[1] حيات حافظ ص ۳۱۳.

مؤرخ چي د ده معاصر دی داسي ليکلي دي : "ما په خپله د حافظ رحمت خان کورنۍ په لکهنو کي وليدله، محبت خان په صورت او سيرت د سرداری ور دی، خو افسوس چي سفله پروري زمانې دوی اوس په بلا کښې ايستلي دی."[1]

خلاصه : محبت خان د دې کورنۍ نوموړی سردار و چي د مغولي وروستني پاچا جهاندارشاه له خوا يې د (نواب ظفر الدوله باز جنګ) لقب درلود. نواب محبت خان يو خورا مهم کتاب په پښتو کښلی دی چي نوم يې د (رياض المحبه) دی، دا کتاب راورټي ليدلی او داسي يې په موږ پېژني چي : "د سرجارج بارلو په خواهښت په (۶ ـ ۱۸۰۵ ع ـ ۱۲۲۰ هـ) کښلی سوی او (۷۰۰) پاڼي دی چي کوچنۍ صفحې لري د پښتو مهم لغت دي او د افعالو ګردانونه لري."[2] د راورټي له دغه بيانه ښکاري چي رياض المحبت د پښتو يو لغوي او ګرامري کتاب دی مګر يو ځای په خپله راورټي [3] ځني مهم تاريخي مطالب له دغه کتابه رانقل کوي، او داسي معلوميږي چي په دغه کتاب کي محبت خان د پښتنو تاريخ هم کښلی و، دغه برخه چي راورټي د دغه کتاب له پښتو مضمونه په انګريزي ترجمه کړې ده، د پښتنو احوال دي د سلطان محمود او غزنويانو په دوره کي او د دې خبري علل يې بيان کړي دي چي په هند کي ولي پښتانه (روهيله) بولي. د حيات حافظ رحمت خان ليکوال چي د دې زمانې پوه سړی دی او په خپل کتاب کي يې د دغه خاندان ټول احوال مفصل کښلي دي فقط دوني وايي : "چي محبت خان يو خورا مفصل قاموس هم کښلی و"[4] مګر نوم يې ښايي چي نه و ور معلوم.[5]

---

[1] سير المتاء خرين.

[2] د پښتو ګرامر مقدمه.

[3] د پښتو ګرامر مقدمه ص ۱۸ ـ ۱۹.

[4] حيات حافظ ص ۳۱۳.

[5] له دې کورنۍ څخه يو بل نوموړی د پښتو مؤلف نواب الله يار خان د حافظ رحمت خان زوی دی چي د عمر پر ۸۱ کال د ۱۲۴۸ هـ د شعبان پر ۹ وفات سوی او يو د پښتو لغت يې کښلی دی چي عجايب اللغات نوميږي، راورټي دا کتاب درلود او وايي چي په (۱۸۰۸ ع ـ ۱۲۲۲ هـ) په ۷۴۰ مخه کي کښل سوی او هر مخ يې ۱۷ ليکي دی. دا کتاب ما نه دی ليدلی چي تاريخي مباحث لري او که يوازي لغت دی. نو ځکه مي الله يار خان د مؤرخينو په ټولۍ کي نه وشمېره.

... د تذکره الملوک ليکوال

د تذکره الملوک په خصوص کي فقط مستر راورټي څه معلومات کښلي دي چي بل ځای څه نسته، دا کتاب لکه چي فقط يو منحصر بفرد نسخه وه او هغه د راورټي لاس ته ورغلې وه د پښتو ګرامر په مقدمه کي لانديني معلومات ليکي : (تذکره الملوک د سدوزو تاريخ دی اته ټوکه او (۶۴۰) مخه لري، دا کتاب ډېر کمياب دی او زما په خيال به يې په افغانستان کي کمه بله نسخه هم نه وي د کتاب دوه ثلثه هغه وقايع دي چي د احمدشاه ابدالي تر مرګ وروسته واقع سوي دي، دا کتاب په پښتو کښل سوی دی او ليکونکی يې وايي چي دا کتاب فقط زه د سدوزو په تاريخ کي ليکم او له دغو کتابو مي استفاده کړې ده : تاريخ سلاطين سوريه، طبقات اکبري، ائين اکبري، مرآت الافاغنه، د صفوي شاهانو تاريخ، شاهجهان نامه، تاريخ عالمګيري، تاريخ فرخ سيري، تاريخ محمدشاهي، نادر نامه، تاريخ احمدشاهي، رسالهٔ اکبر خدکه. دا کتاب يوه مقدمه او دوه اصله او يوه خاتمه لري او د مضامينو فهرست يې دا دی :

مقدمه : د سدوزو د پلرو او نيکونو بيان.

لمړی اصل : د هغو قبيلو بيان چي په افغانستان کي اوسي.

دا اصل دوې فرعي لري : لومړی د هغو کورنيو بيان دی چي پر نورو يې حکومت کړی دی. دوهمه فرعه : د هغو قبيلو بيان دی چي په خپلو مېنو کي پرتې دي.

دوهم اصل : د هغو سدوزو بيان چي خپله مېنه يې پرېښې او په ملتان کي ميشته سوي دي. دا هم پنځه فرعي لري :

لومړی فرعه : خان مودود خېل.

دوهمه فرعه : د بهادر خېلو تاريخ

درېيمه فرعه : د کامران خېلو احوال.

څلورمه فرعه : د زعفران خېلو احوال.

پنځمه فرعه : د خواجه خضر خېلو بيان چې دوی سلطان خدکه خېل بلل کيږي.

خاتمه : د خواجه خضر خېلو او د احمدشاه دراني احوال او د ده فتوحات په هند او پنجاب کي [1] راورټي چې تذکره الملوک ليدلې وه له هغه کتابه څخه يې دغه لوړ معلومات کښلي او هم يې د دغه کتاب مقدمه په انګريزي ترجمه کړېده، داسي معلومېږي چې د دې کتاب د مؤلف نوم په خپله راورټي ته هم نه ؤ معلوم ځکه چې د کتاب ذکر مفصل کوي اما د مؤلف نوم کورته نه اخلي.

د تذکره الملوک ماخذونه چې مؤلف ذکر کړي دي او هم هغه انګرېزي ترجمه چې د کتاب له مقدمې څخه د راورټي په مشکوره سعی پاته ده موږ ته د مؤلف په خصوص کي داسي فکر راکوي :

د تذکره الملوک مؤلف پوه او عالم او مؤرخ او د پښتو ژبي يو نثر ليکونکی اديب ؤ، ښه مؤرخ ؤ ځکه چې د خپل کتاب ماخذونه يې ثقه ښوولي دي، او د مقدمې مطالب هم غوره او مستند ښکاري (د هغه وخت له تاريخي معلوماتو سره سم) د تذکره الملوک د مؤلف د ژوندانه عصر هم د تيمورشاه زمانه يعني (۱۲۰۰ هـ) ټاکلای سو، ځکه چې راورټي وايي چې د کتاب يوه برخه هغه وقايع دي چې احمدشاه بابا رحمه الله تر مريني وروسته پېښ سوي دي.

د کتاب مقدمه چې راورټي په انګريزي ترجمه کړې ده عمده مطالب يې دغه دي :

د پښتنو د اصليت په باب کي هغه قصې او روايات چې کلاسيکي مؤرخينو ذکر کول (او اوس مدار د اعتبار نه دي) د پښتنو د نومورو او مشاهيرو ذکر دغه بحثونه تدقيقي رنګ لري. او د استفادې وړ دي د پښتنو احوال د کسي په غره کي بيانوي او بيا د ملک ابدال احوال ليکي څو د ملک سدو عصر ته رارسيږي، دلته د سدوزو په خصوص کي خورا ښه او غنيمت مواد ليکي، د دې کورنۍ اقتدار او روابط د هند له لوديانو او

[1] د پښتو ګرامر مقدمه ۹ _ ۱۰ _ ۱۱ و غيره.

سوريانو سره بيانوي، چې دغه تاريخي څېړني يې ډېري ښې او د استفادې وړ دي.

خلاصه : د تذکره الملوک د مؤلف نوم متاسفانه نه دی رامعلوم او نه يې اوس کتاب موندل کيږي هغه نسخه چې د راورټي څخه وه نه ده راښکاره چې څه سوه خو تذکره الملوک په پښتو ژبه د پښتنو د تاريخ يو مهم او ګرانبها کتاب ؤ. سلطان محمد قاسم کندهاری هم ليکي چې ده په کندهار کي د سردار محمد علم خان بن سردار رحمت الله خان څخه يو کتاب وموند چې د سدوزو په پاچهي کي کښل سوی او د دغه عصر حوادث مفصل پکښې راغلي دي.[1] د دې کتاب نوم سلطان محمد نه ليکي خو د خپل کتاب په مقدمه کي يې (مجموعهٔ ابدالي) بولي، ځکه چې له دغه کتابه د سلطان محمد اقتباس د راورټي له ترجمې سره نژدېوالی لري نو ويلای سو چې دغه کتاب هم هغه تذکره الملوک و. (د هوتکو د وختو تذکره الملوک بل کتاب دی دغه دواړه مه سره ګډوئ.)

﴿ ۳۳ ﴾

خان جهان خان لودي د (مرآت الافاغنه) ليکوال

راورټي دا کتاب د مرآه الافغانيه په نامه د تذکره الملوک په ماخذو کي ذکر کوي او د مؤلف نوم يې نه ښيي [2] له نورو کتابو څخه معلومېږي چې د کتاب صحيح نوم مرآه الافاغنه دی او مؤلف يې خان جهان لودی ؤ [3] د هند له مشهورو پښتنو څخه موږ دوه تنه په دې نامه پېژنو : لومړی خو هغه خان جهان لودی دی چې ذکر يې د مخزن افغاني په تفصيل کي وسو، بل خان جهان لودي هم د سلطان سکندر لودي (۸۹۴ _ ۹۲۳ هـ) له مشهورو امراوو څخه دی چې په دغه وخت کي د لوی وزير حيثيت لري او د راپېژي

[1] تاريخ سلطاني ص ۵۲.

[2] د پښتو ګرامر مقدمه ص ۸.

[3] تاريخ سلطاني ص ۵۲ _۵۷، خورشيد جهان ص ۸۷ _ ۸۹.

جاګیردار دی [1] د نعمت الله په قول خان جهان لودي په (۹۰۱ هـ) وفات سوی او تر ده وروسته یې زوی احمد خان د (اعظم همایون) په خطاب سرلوړی سوی وو. [2] دا پښتون سردار لکه چي عالم او لیکوال او مؤرخ تېر سوی دی چي مرآة الافاغنه د ده تاریخي اثر دی او داسي ښکاري چي د پښتنو د پاچهانو چي په هند کي تېر سوي دي او مخصوصاً د سلطان سکندر لودي احوال یې مفصل کښلي وو، ځکه چي د کتاب نسخه نه ده لیدلی سوې او لوړ روایات هم پوره کفایت نه کوي، نو د مرآة الافاغنه انتساب هم دغه خان جهان لودي ته زما په عقیده سل په سل کي مثبت دی، شل کاله دمخه ما د دغه کتاب یوه خطي نسخه د ښکارپور په ګړي یاسین کي ولیدله چي د خان جهان په نامه وه مګر کوم خان جهان؟ او د کوم وخت؟

«۳۴»

منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال

د دې کتاب نسخه له قاري عبدالله خان سره وه نه پوهېږم چي څه سوه؟ دا کتاب د پښتنو د سلطنت مفصل تاریخ دی چي منشي عبدالکریم د شجاع الملک سدوزي په وخت کي کښلی دی ژبه یې پارسو ده.

منشي عبدالکریم علوی مدقق او یوه مؤرخ دی د نادر افشار احوال او د احمدشاه بابا رحمه الله د سلطنت وقایع یې خورا مفصل کښلي دي او داسي ښکاري چي د دې تاریخ په لیکنه کي هم مقصد د دغه عصر حوادث وه او د احمدشاه بابا رحمه الله په نامه یې بللی دی، دا کتاب په اردو هم ترجمه سوی او د (واقعات درانی) په نامه په کانپور کي په (۱۲۹۲) چاپ سوی دی. فیض محمد یې هم په خپلو ماخذو کي ذکر کوي. د افغانستان په تاریخ کي ډېر قیمتي معلومات لري او له مهمو مراجعو څخه ګڼل کیږي. د دغه عبدالکریم په نامه ما دوه چاپي کتابونه لیدلي دي :

[1] خورشید ص ۸۹.
[2] مخزن افغاني ص ۷۶.

۱. تاریخ احمد یعني محاربات سلاطین درانیه باسکهان وبهاؤ و جهنکو طبع لکهنو ۱۲۶۵ هـ.
۲. محاربهٔ قندهار : مصنفهٔ عبدالکریم طبع لکهنو (۱۸۴۸ م) کانپور (۱۲۶۷ ق) دی د ډېرو کتابو مترجم وُ، تر (۱۲۹۲ ق) دمخه مړ دی.

«۳۵»

اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال

دا رساله راورټي د تذکرة الملوک په ماخذو کي راوړي او وایي چي د تذکرې خاوند له (رسالهٔ اکبر خدکه) استفاده کړې ده، داسي معلومیږي چي اکبر نومی پښتون یوه تاریخي رساله درلوده چي د تذکرة الملوک د څښتن په لاس کي وه[1] خدکه راورټي په لاتیني حروفو داسي ضبطوي **khadkah** او لکه چي دمخه د تذکرة الملوک په بیان کي وویل سوه د سدو یو زوی خواجه خضر چي احمدشاه بابا رحمه الله هم د ده له نسله دی اولاد یې په (سلطان خدکه) مشهور دی دې تسمیې وجه حیات خان او سلطان محمد او نور مؤرخین هسي کاږي چي د خضر خان زوی سلطان خداداد نومېدی او دغه سړی په خپل عصر کي ډېر مقتدر مشر وُ پښتانه لکه چي هر نوم د اعزازو لپاره تصغیر کوي دی یې (سلطان خدکی یا خدکه) باله نو په سدوزو کي هم د خواجه خضر اولاد چي سلطان خودکي ته منسوب دي ټوله خودکي بولي[2]. په هر صورت اکبر د دغي طایفې څخه یو مؤرخ دی چي رساله یې د تذکرة الملوک د خاوند په لاس کي وه.

[1] د پښتو ګرامر مقدمه.
[2] حیات او سلطاني.

﴿ ۳۶ ﴾

... د (نادرنامې) ناظم

د دې مؤرخ نوم نه دی راته معلوم، خو دوني ويلای سم چي دی اصلاً د خراسان وُ او د ده نيکه قاسمي شاعر دی، چي د مشهور مستشرق پروفيسور براون انګليس په قول يې د فردوسي د شهنامې په ډول اشعار ويلي او قلمي نسخه يې د انګلستان د کيمبرج په دارالفنون کي سته.[۱]

د نادرنامې ناظم د قاسمي شاعر لمسی او د احمدشاه بابا معاصر دی چي يو کتاب يې د (نادرنامې) په نامه د خراساني نادر افشار په شرح حال کي په (۱۷) زره بيته د حسين خان فراهي په امر منظوم کړی دی چي دغه حسين خان د احمدشاه بابا ﷫ له خوا د خراسان حاکم وو. دا کتاب د اعليحضرت احمدشاه بابا ﷫ په نامه د (۱۱۷۲ هـ) د لومړۍ خور په مياشت پای ته رسېدلی دی.[۲]

د نادرنامې ناظم د هوتکو د سلطنت او داحمدشاه بابا ﷫ د نيکونو احوال مفصل ليکي او بيا د احمدشاه بابا ﷫ د حيات ډېر وقايع ذکر کوي. د دې کتاب يوه قلمي نسخه کي زما څخه وه د بلي نسخې درک نه لرم، پارسو شعر يې خوږ او د قدر وړ دی.

﴿ ۳۷ ﴾

... د (سلطان اويس) د تاريخ ليکوال

نه د دغه کتاب وجود له بله ځايه رامعلوم دی او نه يې مؤلف پېژنم خو دوني راته ښکاره ده چي د مرحوم حاجي ميرويس خان هوتک ﷫ په احوال کي په لوړ نامه يو کتاب په عربي چا ليکلی دی، شېرمحمد مؤرخ تصريح

[۱] د براون د پارسو ادب تاريخ.

[۲] قلمي نادرنامه.

کوي چي په دغه کتاب کي د حاجي ميرويس خان ﷫ او د ده د ورور عبدالعزيز د عهد وقايع مفصلاً راغلي دي[۱] خو افسوس نه دی د دغه کتاب بيان ليکي او نه له بل چا څخه ما د دغه کتاب په باب کي څه اورېدلي او ليدلي دي نو په خپله د کتاب وجود هم محل د تامل دی ځکه چي په دغه عصر کي عربي کتاب ليکل له رواجه لوېدلي وه او هم معاصرينو لکه محمد هوتک د دغه هيڅ ذکر نه دی کړی.

﴿ ۳۸ ﴾

ميا عمر څمکنی د (شجرهٔ نسب افغانان) ليکوال

محمد عمر د ابراهيم زوی چي اصلاً د باجوړ د ميا کلي وو، وروسته د پېښور په څمکني کلي کي ميشت او هم دلې په ۲۹ جمادي الثانيه ۱۱۹۰ ق وفات سو، دی د روحاني او علمي لوړ شخصيت خاوند او د اټک د شيخ يحيی څخه په نقشبندي طريقه کي ماذون وو احمدشاه ابدالي ﷫ د ده له متعقدانو څخه وو او په زرو نور ارادتمندان يې هم لرل په عربي او دري او پښتو ډېر آثار لري لکه مالي شرح، قصيده امالي په دري ۹۳۸ مخه او توضيح المعاني په پښتو د خلاصهٔ کيداني شرح او پښتو شمايل نامه چي په (۱۱۶۳ ق کال) منظومه کړې ده. د ده بل کتاب شجرهٔ نسب افغانان و غيره يو تاريخي اثر دی، چي ما ددغو کتابو خطي نسخې د پېښور د بالاماڼۍ د مرحوم فضل صمداني په کتابخانه کي ليدلي وې. ميرزا هادي عشرت د احمدشاه ﷫ د دربار منشي د ده د وفات تاريخ داسي ويلی دی:

تاريخ وفـات سر اقطاب زمان
رهنمون شد خرد از لطف بمن گفتاقم
اربيرون بحساب جـملش تادانی
(عددی بيست نهم شـهر جمادی دوم)

د وروستنۍ مصراع ابجدي ارزښت (۱۲۶۸) دی که عدد (ــ ۷۸) څني کم کو (۱۱۹۰ ق) پاتيږي.

[۱] خورشيد ص ۱۳۲.

﴿ ۳۹ ﴾

محمد د (پټې خزانې) ليکوال

لکه چې دمخه تاسي ولوستل پټه خزانه د پښتنو د ادب او رجالو او هم د ښارو مهم تاريخ دی چې د شاه حسين هوتک په عصر کي د شوال په (۲۴) هجري کال (۱۱۴۲ هـ) يې ليکل پای ته رسېدلي دي.

محمد هوتک د پښتو مدقق مؤرخ او د پښتو ژبې نوموړی ليکوال او شاعر دی چې خپل کتاب يې د هغه معارف پالونکي پاچا په نامه کښلی دی.

خوشبختانه محمد هوتک د کتاب په پای کي د خپلي کورنۍ احوال هم ليکي، په دې ځای کي زما لپاره ډېر غنيمت دی او لنډوم يې :

"محمد د داؤد خان زوی د قادر خان لمسی په قوم هوتک چې اصلاً په مرغه کي اوسېدل او قادر خان له هغه ځايه سيوري ته راغلی وو له دغه ځايه يې يون وکړ او د کندهار کوکران ته راغی، په سن د (۷۶) کالو کي په (۱۰۵۸ هـ) وفات او هلته ښخ سو اما داؤد خان د مؤلف پلار په (۱۰۲۹ هـ) کال په کوکران کي وزېږېد او په صباوت کي يې علوم ولوستل شاعر او عالم سړی سو. داؤد خان په ړوب او د کسي په غره او پښنور کي سياحتونه وکړل او د حاجي ميرويس خان مرحوم رحمه الله سره د آزادۍ غوښتلو په جګړه کي ملګری وو، په (۱۱۲۶ هـ) داؤد خان د حاجي ميرويس خان رحمه الله له خوا په فراه او سيستان او ګلستان کي د پښتنو د سپه سالار په ډول مقرر وو او هلته يې د متجاوز پردو لښکرو سره جګړې کولي. داؤد خان په (۱۱۳۶ هـ) وفات او په کوکران کي ښخ سو. د ده د ادب او علم د نمونې په ډول دغه دوې رباعی وګورئ چې د تجنيس په صنعت کې ځوني قيمت لري :

چي د چا په زړه کي اور د مـيني بل سي
په اور بل يې لمبې ګډې حال يې بل سي
اور د مـــــيني کله مري د زړه له ميني
د اور بل مـــينه که تل د زړه په تل سي

❀❀❀

که يې ويني ويني تل ځاځي له زړو ځخه
ځوک چي ويني تا له ځوانو يا زړو ځخه
د زړو له زړه که ويني ويني ځـــــاځي
په کړو د غم لوېدلي ستا له کـړو ځخه

اما په خپله محمد د پټې خزانې ليکوال په (۱۳) د رجب (۱۰۸۴ هـ) په کوکران کي وزېږېدی، او تر اتلسم کاله يې مروجه علوم لکه : فقه، تفسير، اصول او د فصاحت علوم لکه : قافيه، عروض، بيان، معاني او نور ولوستل ځکه چې د پلار او نيکه ښه مناسبات يې د هوتکو د شاهي کورنۍ سره وو نو د شاه حسين په امر کندهار ته راغی، او هر کله به د دغه زلمي پاچا په دربار کي ؤ او د حضور ادبي ليکوال ؤ هغه ادبي او علمي مجلسونه چي د دغه پوهنوال پاچا په دربار کي به هر کله کېده يو رکن يې محمد ؤ، دی په پټه خزانه کي د دغو ادبي مجلسو او تولنو حال ښه ليکي. محمد بې له پټې خزانې يو بل کتاب (خلاصه الفصاحه) هم په پښتو کښلی چي د فصاحت علوم يې پکښې راوړي دي، بل علمي پښتو اثر يې (خلاصه الطب) دی چي په (۱۱۳۹ هـ) کال يې د هغه زلمي پاچا حضور ته وړاندي کی او سل طلاوي يې جايزه ومونده. محمد د شعر دېوان هم لري دغه ځو بيتونه د ده دي :

ساقي پاځه د سرو ملو ډک يو جـــــام را
ستــــــــــا له غمه ناآرام يمه آرام را
نه نشاط سته نه مستي سته نه رندي سته
چي ســم رند هـغه اوبه عـلی الـدوام را
په اوبو مي سوړ زړګـی لړ ځه را تود که[1]
"محـــمد" ته د،اور ډک يو هسي جام را

پټه خزانه ځو واره په کابل کي چاپ سوې ده :

۱. ۱۳۲۳ ش ـ پښتو ټولنه
۲. ۱۳۳۹ ش ـ تاليف او ترجمه
۳. ۱۳۵۴ ش ـ اطلاعات او کلتور
۴. ۱۳۵۷ ش ـ د ادب پوهنځی

---

[1] پټه خزانه ۱۰۷ ـ ۱۰۸ ـ ۱۰۹ ـ ۱۱۰ ـ ۱۱۱ د قلمي نسخې.

﴿ ۴۰ ﴾

ریدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم

ریدی خان مهمند د غیاث خان زوی او د مسعود خان لمسی دی چي پلرونه یې د کندهار شرقي خوا د مهمندو په کلي کي اوسېدل، غیاث خان د مرحوم حاجي میرویس خان رحمه الله ملګری ؤ او په خپله ریدی خان د محمد هوتک معاصر دی په (۱۱۳۶ ه) اصفهان ته ولاړ او هلته د اعلیحضرت شاه محمود بریالي سره وو له هغه ځایه چي راغی، د هغه اعلیحضرت د فتوحاتو په احوال کي (محمود نامه) نظم کړه چي څلور زره بیته وه.[1]

داسي ښکاري چي ریدي خان په دغه خپل کتاب کي د مرحوم حاجي میرویس خان رحمه الله د ملي نهضته رانیولې بیا د اصفهان تر فتح پوري ټوله وقایع په پښتو خواږه مثنوي نظم کړي دي.

محمد هوتک په پټه خزانه کي له دغه کتابه یو باب رانقل کوي چي د حاجي میرویس خان رحمه الله د ملي مجاهدت او د ګرګین د وژلو قصې دي.

﴿ ۴۱ ﴾

د صولت افغاني لیکوال محمد زردار خان ناغر

دا مؤلف د نولسمي سدۍ په منځ کي له هغو افغانانو څخه و چي په هند کي یې ځای او جایګیر درلود. ده په اردو ژبه د پښتنو پر تاریخ باندي صولت افغاني وکیښ چي په ۱۸۷۶ میلادي کي چاپ سو. دا کتاب خصوصاً د هندي افغانانو له مشاهیرو او غټو کورنیو او قبیلو چي په هند کي میشته سوي دي غوره معلومات راکوي. ناغر کاکړان چي په هند کي یې نسلونه پاته دي ښه راښیي، او هغه سیاسي اقدامات چي د انګرېزي استعمار په وختو کي د پښتنو آزادو قبیلو او د افغانستان په خاورو کي د

(۱) پټه خزانه قلمي ص ۷۱.

انګرېزانو په ګټه سوي دي بیانوي او ګرده معاهدې لیکي چي انګرېزانو په زوره په قبایلي مشرانو یا د افغانستان په حکمرانانو امضاء کړي وې.

﴿ ۴۲ ﴾

افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال

دا مؤرخ د اشرف خان زوی او د خوشحال خان لمسی دی ځکه چي ما یې په پښتانه شعراء لومړي جلد (ص ۲۲۸) کي مفصل حال کښلی دی نو دلته یې تکرار ضرورت نه لري. تاریخ مرصع هم ده په پښتو کښلی دی، د پښتنو او د خوشحال خان د کورنۍ په باب ښې خبري لري خو هیوز انګلیس لیکي چي دغه یو عمومي تاریخ دی د پښتنو او مخصوصاً ختکو احوال پکښي ذکي کیږي او اکثر مطالب یې له مخزن افغاني او درویزه څخه اقتباس سوي دي. هیوز دا هم وایي چي د تاریخ مرصع اصلي نسخه د افضل خان په لاس کي ده چي په جمال ګړۍ کي اوسي، دوې نوري نسخې یې هم سته چي یوه په ما اړه لري.[1] راورټي په ګلشن روه او هیوز په کلید افغاني کي له تاریخ مرصع څخه یو یو باب چاپ کړی دی. (دا هغه معلومات و چي ما ۳۷ کاله پخوا کښلي وو) اوس دا پر زیاتوم: دا کتاب په ۱۴۹۴ مخو کي د ښاغلي دوست محمد کامل مومند له نوټونو سره په ۱۹۷۴ م کال له پېښوره چاپ او خپور سو. چي اصلي متن یې ۶۲۴ مخه دی او د خوشحال خان له بیاضه هم دېرش مخه مفید مطالب رانقل سوي دي په تاریخ مرصع کي وقایع د ۱۱۳۶ ق کال تر پایه لیکل سوي او د مؤلف وفات یې ۱۱۸۳ ق دی. (د تفصیل لپاره وګورئ د چاپي تاریخ مرصع مقدمه)

(۱) د هیوز د کلید افغاني مقدمه.

﴿ ۴۳ ﴾

میرزا عطامحمد ښکارپوري د (نوای معارک) لیکوال

د پښتو ټولني په کتابخانه کي په لمبر (۶۴۴) یو کتاب سته چي دا کتاب پر شنه پخواني کاغذ کښل سوی او تقطیع یې (۱۱/۵ × ۶) انچ دی. په هر مخ کي (۱۴) لیکي او ټوله (۴۶۰) مخه دی. خط یې د شکست او نستعلیق تر منځ او ښه نه دی. د مؤلف او کتاب نوم ښکاره نه معلومیږي پارسي انشا یې هم تکلف ته مایله ده.

کتاب په حمد او نعت شروع کوي وروسته وایي زه په زلمیتوب په ښکارپور کي وم او بیا مي د خراسان، هرات، کندهار، کابل، پېښور سفر وکړ، او د شاه شجاع د جګړو وقایع مي په سترګو ولیدل نو وروسته مي د ایستویک انګلیس په خواهښت دا کتاب وکیښ.[۱]

مؤلف خپل تاریخ د نادر افشار له مرګه شروع کوي بیا د احمدشاه بابا او تیمور شاه او شاه زمان او شاه محمود ذکر مختصر کوي. وروسته د شاه شجاع او محمدزو د سلطنت ابتدایي وقایع مفصل شروع کوي د وزیر فتح خان او د ده د ورڼو تسلط بیانوي د کابل، کندهار، پېښور او ټوله افغانستان د دغه عصر وقایع مفصل راوړي، د انګلیسانو د لومړي جنګ ذکر هم خورا مفصل کوي. داسي ښکاري چي مؤلف خپله نسخه په (۲۵) د جمادي الثاني (۱۲۷۱ هـ) تمامه کړې ده او دغه موجوده نسخه هم په (۶) د روژې (۱۲۷۱ هـ) لیکلې سوې ده. د کتاب د پای لیک داسي دی: "بقلم حقیر پر تقصیر میرزا محمد حسن خلف مولانا میرزا عطامحمد". له دې لیکه د مؤلف د نامه په خصوص کي یو استنباط کولای سو چي د مؤلف نوم میرزا عطامحمد و، ځکه چي د کتاب په پای کي خو ځایه د (عطا) په نامه تلمیح کوي مثلاً : "با تمام این نسخه موسومه تازه نوائی معارک پرداخته شد ... امید از اهنگ نوازان ساز ... اگر فقط به نقد تحسین و آفرین متاع

(۱) له قلمي نسخي څخه ص ۱ تر ۱۱.

هنرم را بخرند عین عطائی بر عطاست و الا بزبان عیب جوئی و نخوت نام عطا بخطا نبرده معاف دارند ... هر گاه از راه لطف و عطائی به مطالعه این نسخه پردازند ...."

له دغه بیانه سړی داسي تخمین کولای سي چي میرزا محمد حسن د دغي نسخې لیکونکی د مؤلف میرزا عطامحمد زوی و، ځکه د تالیف د ختم او د دغي نسخې د لیکلو تر منځ فقط دوې میاشتي فاصله ده. متاسفانه د دغي نسخې یو څو پاڼي پرې سوي او ناقصي دي چي له دغو څخه یو څو پاڼي په بل خط بیا تکمیل سوي دي او داسي ښکاري چي د کتاب بله نسخه هم موجوده وه. دغه کتاب وروسته ما په کراچي کي له څو خطي نسخو څخه ترتیب او چاپ کی. (کراچي سنده ادبي بورد ۱۹۵۹ م) دغه میرزا عطامحمد د عبدالرحیم لمسی او د ښکارپور له ممتازي علمي کورنۍ څخه یو منشي و چي په کلو کلو یې په کندهار او هرات کي د افغاني دربار منشي توب لاره او تر ۱۲۷۲ ق پوري لا ژوندی و. په (۱۲۲۵ ق) د خپل اکا سره چي په کابل کي د سنده سفیر و کابل ته راغلی و. د دې کتاب د کراچي چاپ مصور او ۱۱۱۵ مخه دی.

﴿ ۴۴ ﴾

حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال

حاجي محمد عارف د قندهار دی او د یوه خورا مفصل تاریخ لیکونکی دی چي لومړی ټوک یې (مطلع) نومیږي او بل یې (مقطع). محمدعارف په کندهار کي د بیرم خان میرسامان و.[۱] او د هغه سړي سره یې تر مرګه ملګري درلوده.هند ته ورسره ولاړ چي بیرم خان ووژل سو نو عارف له کجراته حجاز ته ولاړ له حج وروسته تر (۹۸۵ هـ) د مظفر خان سره و، په (۹۸۶ هـ) د اکبر پاچا دربار ته ولاړ او د پنجاب په دیواني مقرر سو. مګر ژر یې استعفا وکړه او د مظفرخان سره په تانده کي اوسېدی. په (۹۸۸

(۱) مآثر رحیمي ج ۲ ص ۱ _ ۸.

ﻫ) په دغه ځای کي د مظفرخان سره يو ځای ووژل سو. محمدقاسم فرشته د ده له کتابه ډېر مطالب رانقل کوي[1] او داسي ښکاري چي نسخه يې د ده کتب خانه کي ده د دې نسخې لومړنی او وروستنی پاڼي نسته خو خوشبختانه دغه ناقصي پاڼي د انګلستان د کيمبرج په کتبخانه کي خوندي دي. په (مطلع) کي د همايون د عصر حوادث ضبط وو او په (مقطع) کي د سلطان محمود له عصره بيا تر (۹۸۶ ﻫ) پوري د هند د ټولو پاچهانو او د پښتنو د سلطنت احوال کښلي دي. نو حاجي عارف کندهاری پوه پښتون مؤرخ دی چي په هند کي يې خپل کتب ليکلي دي . دی شاعر هم و امين زاري يې دغه دوه بيتونه ضبط کړي دي :

صد ارزو است در دل تنگم گره زدوست
دل نيست در برم گـــره آرزوی اوست
ای بسا توبه که چون توبه ديرينه من [2]
خوبرويان بشکنند بيـــک چشم زدن

د حاجي عارف د (مطلع) درک اوس نسته او دغه کتاب ورک دی.

﴿ ۴۵ ﴾

سلطان محمد خالص د (تاريخ سلطاني) ليکوال

سلطان محمد په نوموړکو تاريخ ليکونکو کي نه راځي، ځکه چي د ده کتاب چاپ سوی او مشهور دی مګر له دې جهته چي ځوک د ده په احوال نه دي خبر نو يې شهرت هم کم دی، زه لاندېني معلومات د دې مؤرخ په خصوص کي لرم : "سلطان محمد خان د موسی خان زوی په قوم نصرت زی بارکزی د کندهار له پوهانو ځخه و، چي په شعر کي يې خالص تخلص کاوه، ده خپل تحصيلات په کندهار کي وکړل او په پارسو کي ښه ليکوال او منشي سو. د امير شېرعليخان په دوره کي د کندهار له مشهورو خوانينو ځخه و او

[1] فرشته مقالۀ ۴ _ ۷ _ ۹.

[2] هفت اقليم.

ډېر عمر يې په کلات کي حکمراني کړله، هغه وخت چي غازي محمد ايوب خان په کندهار کي پاچا سو، دی يې ملګری و او د ميوند په جهاد کي يې هم برخه درلوده، د (۱۲۹۷ ﻫ) د روژې تر مياشتي وروسته چي غازي محمد ايوبخان له کندهاره ايران ته ولاړ، نو د ده ملګري هم سره ښېل سول او سلطان محمد خان مرحوم کراچي ته ولاړ او هورې اوسېد ، ده په کندهار کي لا يو مفصل تاريخ کښلی و چي تاريخ سلطاني نومېد ، لومړی جلد يې په (۱۲۹۸ ﻫ) په بمبيي کي په خپله طبع کړ دا جلد تر (۱۲۷۹ ﻫ) پوري له ابتداء ځخه د پښتنو احوال لري او هم وقايع په خورا ښه صورت ليکي، د سلطان محمد د تاريخ دوهم ټوک چي د ده د عصر وقايع او هم مشاهدات وو ده ليکلي او هم چاپ سوي دي چي د هغه نسخې متاسفانه د امير عبدالرحمن خان په وخت کي ضايع کړلي سوې او اوس نه ميندلي کيږي، مګر له پخوانو خلکو ځخه روايت دی چي له هغه کتابه يو څو نسخې پاته سوي او ضايع سوي نه دي د تاريخ سلطاني د دوهم جلد که کمه نسخه اوس وميندله سي د وطن د تاريخ لپاره به ډېر غنيمت وي.

سلطان محمد په زيارت د بيت الله شريف هم مشرف سوی و او پسله (۱۳۰۰ ﻫ ق) غالباً له کراچي ځخه تللی او د هغه عصر د تورکيې په عربي مملکتو لکه : شام، عراق او نورو ... ګرځېدلی او هم هورې وفات سوی دی. خالص يو د پارسو شعر ديوان هم درلودی چي د ده تر مرګ وروسته محمدابراهيم او د ده زوی هغه اشعار سره ټول کړي وو ، له دغه کتابه فقط لومړنی دري پاڼي زما ځخه وي، ابراهيم ليکي : زما پلار چي بيت الله ته ولاړ بيا يې احوال معلوم نه سو څو کاله وروسته د سلطان محمد خان ورور حاجي جان محمد کندهار ته راغی او وې ويل چي حاجي سلطان محمد په تورکو کي وفات سو، ابرهيم وايي: چي د پلار ډېر اشعار او منثور ليکونه زما ځخه وو ، هغه مي سره ټول کړل او د (ديوان خالص) په نامه مي وبلل.[1] ما (حبيبي) د خپلي کورنی له لويانو ځخه (خدای ﷻ دې وبخښي) اورېدلي وو چي سلطان محمد خان عالم او خورا پوه ليکوال و، په کندهار کي به هر

[1] د تاريخ سلطاني مقدمه او د ديوان خالص لومړنی قلمي پاڼي.

کله له پوهانو او علماوو سره محشور و، او د مشهور حبو اخوندزاده له زوی عبدالرحیم اخندزاده څخه يې استفاده او لوست کړی و، او د هغه ملگری هم و، چي له کندهاره فرار سو نو هم د مولوی عبدالرحیم اخندزاده د زوی مرحوم عبدالرؤف خان سره یو ځای کاکړستان ته ولاړ.

دا دوه بیته د ده له یوه مناجاته را اخیستل کیږي[1]:

اگر فضیلت نگردد دستگیرم
زشر نفس خود در دم بمیرم
زشر نفس و شیطان ده امانم
مگر دان جز بذکر خود زبانم

«۴۶»

قاسم علي خان د (محاربهٔ کابل) ناظم

دا سړی د هند دی، په (۱۲۶۰ هـ) يې د (محاربهٔ کابل) په نامه د فردوسي د شهنامې په وزن یو کتاب تخمیناً په نه زره بیته کي نظم کړی دی دا کتاب د فیض محمد له ماخذو څخه دی. چي د سراج التواریخ په کښلو کې استفاده څني کړې ده. قاسم علي د شاه شجاع له عصره خپل تاریخ شروع کوي. د افغانستان د اړو دوړ او انقلاب حوادث او د پردو د حملو او جگړو وقایع په کندهار او کابل کي څرگندوي. که څه هم دا کتاب د متجاوزینو په طرفداري کښل سوی دی خو بیا هم د وطن د تاریخ د دغي دورې لپاره بد نه دی، او استفاده څني کېدای سي. د کتاب ادبي جنبه او شعر خوږ او روان دی په (۱۲۷۲ هـ) د اگرې په لیماني مطبعه کي چاپ سوی دی. مگر نسخې يې اوس لکه قلمي کتابونه ډېري نه میندلي کیږي او دغه کتاب هم لږ خلک پېژني، مؤلف د کتاب په سر کي لیکي: چي زه د سند په

[1] د دېوان خالص قلمي پاڼي.

سفر ولاړم چي راغلم خلکو د سفر معلومات راڅخه غوښتل ما هم نظم کړل د نمونې په ډول د کتاب د پای څو بیتونه ولولئ:

ستایش به یزدان که این نامه ام
سراپا برار است از خامه ام
مگر جان فردوسی پاک زاد
ز فردوس در قالبم رونهاد
که زان همت این نامه را گفته ام
سخن همچو سلک گهر سفته ام
بدریای معنی شدم غوطه خور[1]
بسه سال اندوختم این گهر

«۴۷»

رساله نسب نامه فرقه غلجي

دا رساله میا عبدالحکیم کاکړ لیکلې ده، چي دی د ۱۱۴۵ ق په شاوخوا کي د کندهار د خلکو لوی لارښوونکی او د میا فقیرالله جلال آبادي مرید او معاصر و (۱۰۷۰ _ ۱۱۵۳ ق) دا عالم او متصوف مشهور سړی د ډېر نور تالیفونه هم لري او مرقد يې د کاکړو د لورلائي په تل چوټیالی کي دی.

میا عبدالحکیم پسله ۱۱۵۰ ق یوه رساله د پښتنو د قبیلو او لنډ تاریخ په باب کي په دري ژبه وکښله، چي اوس يې یوه خطي نسخه ماته پرته ده. دا د پښتنو یوه لنډه تاریخچه ده چي لومړي فصلونه يې د غلجو نسب نامه او د دوی د پاچهانو او مشرانو احوال بیانوي لکه: د توخو مشران، سلطان ملخي او حاجي ایدل او د هوتکو مشران حاجي میرویس او شاه محمود او شاه اشرف او شاه حسین د نادر افشار تر حملې پوري.

[1] له محاربهٔ کابل څخه.

نور فصلونه د لودي اولاد او په هندوستان کي د پښتنو شاهانو او د سوريانو او د شېرشاه احوال په لنډ ډول بيانوي.

د دغي رسالې په پای کي داسي کښلي دي: مؤلف رساله ملا عبدالحکيم کاکری است بموجب ارشاد عمهٔ زمان ... محب العلماء جناب عبدالعزيز خان غلجي توخی محمدزی برهان خيل که از کندهار بقصد سپه گری بهندوستان امده بود و به رتبه اميری رسيده و چند گاه نائب دار السلطنته لار (؟) بود ... و هر افغان که از ولايت بهندوستان امدی از نوازش او محروم نرفتي ..."

د ميا عبدالحکيم دغه رساله که څه هم کوچنوټې ده خو حاوي او مفيده ښکاري.

﴿ ۴۸ ﴾

روزنامهٔ غزوات هندوستان

دا کتاب د امير تېمور کورگان د فتوحاتو بيان دی، تر هغه وخته چي دی په ۸۰۱ ق کال هندوستان نيسي. مؤلف يې غياث الدين علی بن جمال الاسلام دی چي په فارسي ژبه يې دا لنډ کتابگوټی کښلی و.

د افغانستان او پښتنو په تاريخ کي دا کتاب له دې جهته گټه ور دی چي د امير تېمور سفر او جنگونه له هراته تر کابله او اباسينه رابنيي، او په اوسنی پختيا ولايت کي د پښتنو مشرانو نومونه او قبيلې او جغرافي ځايونه هم ذکر کوي.

د دې کتاب يوه خطي نسخه چي په ۱۰۱۵ ق کال کښلې سوې وه په پتروگراد کي وه او يوه روسي محقق ليوز يين تصحيح کړه چي بيا نو ۲۱۲ مخه متن او ۲۰ مخه فهرستونه له يوې روسي مقدمې سره واسيلي بارتولد د پتروگراد د دار العلوم په مطبعه کي چاپ کړه ۱۹۱۵ م.

﴿ ۴۹ ﴾

ائمهٔ الافاغنه

امير افضل جدون د لاهور په هفته وارسيف ۷ سپتمبر ۱۹۹۵ م کال ليکي : ملا خانمير يوه چارمقاله لري، چي په ۱۱۵۵ ق تاليف سوې ده، او دی له بله عربي کتابه ډېر مطالب رانقل کوي. چي هغه کتاب ائمه الافاغنه دی او مؤلف يې ابو الخطيب شيرازي توميږي چي په ۵۳۵ ق کال مړ دی.

دا کتاب هم په فارسي او هم په پښتو ترجمه سوی دی چي سيد عبدالجبارشاه د سوات معزول امير يې دواړې نسخې درلودې. فارسي مترجم يې محمدجواهر خان سواتی و. چي دغه نسخه يې امير افضلجدون ليدلې وه، او مستر التهرا امريکايي په پښتو گايد کي ليکي : چي ما هم د ائمه الافاغنه فارسي ترجمه په باجوړ کي د يوه خانه سره لېدلې ده. د ملا محمد خانمير د چارمقالې په يوه حاشيه کي داسي کښلي وه چي : "بدانيد که اکثراً اخبار حواشي از کتاب ائمه الافاغنه است و ائمه الافاغنه از ... ابوالخطيب شيرازی يوشع بن ابراهيم بن معصوم بن عبدالجبار بن سليمان شيرازی بن ليث کاکری است ... ابوالخطيب برای تحصيل علم از شيراز به بغداد رسيده در تلامذهٔ ابوبکر داخل شد." (سيف طبع لاهور ۱۹۵۵ م)

داسي ښکاري چي په دغه سنه ۵۳۵ ق کي به تحريف او سهوه راغلې وي. ځکه چي ابوبکر احمد بن علي مشهور په خطيب بغدادي په ۳۹۲ زوکړی او په ۴۶۳ ق کي مړ دی، نو که موږ د دغه ابوالخطيب شيرازی عمر ۸۰ کاله هم وگڼو، د بغدادي خطيب د مرگ پر وخت به دی بيخي کوچنی هلک وي. چي د بغدادي خطيب د شاگردۍ سن ته به نه وي رسېدلی.

ځکه چي د ائمه الافاغنه نسخې ثقه خلکو ليدلې دي، نو د منلو وړ خبره ده. (وگورئ په وروسته بيان کي د ملا خانمير چارمقاله)

﴿ ۵۰ ﴾

د ملا محمد خانمير چارمقاله

لکه چي تاسي په ۴۹ عدد کي د ائمه الافاغنه تر نامه لاندي ولوستل دغه کتاب په فارسي ژبه ليکل سوی او ځيني برخي يې له ائمه الافاغنه څخه را اخيستي دي، لکه امير افضل جدون چي د راولپنډي د تعمير په ورځپاڼه ۴ فبروري ۱۹۵۶ م کي کښلي دي: چار مقاله په ۱۱۵۵ ق ملا خانمير تاليف کړې ده چي دوې خطي نسخې يې دغه سړي د ضلع هزاره په نوان شهر کي لرلې.

د چارمقالې په حاشيه کي داسي کښلي دي، چي دغه حواشي اکثر له ائمه الافاغنه څخه رانقل سوي دي، او مطالب يې هغه داستانونه وو چي پخوا د پښتنو د کسي غره او کيس نيکه لپاره، سره راجوړول سوي وو او بيا د نعمت الله په مخزن افغاني او نورو تاريخي کتابو که هم رانقل سوي چي له تاريخي واقعيتَه سره څنگ نه لگوي.

په دغسي کتابونو کي کله کله ډيري گټوري خبري پيدا کيږي چي د اوسنيو تاريخخوالو په کار ورځي خو ځيني داسي خبري هم پکښې وي چي هغه نه عقل مني او نه له تاريخي پرله پسيلو واقيعتو سره سميږي. ځکه چي ما په خپله دا چار مقاله نه ده ليدلې نو تر دې زيات څه نه سوای پر ويلای.

﴿ ۵۱ ﴾

اسرار الافاغنه

دا کتاب په پښتو ژبه صابر د خضر زوی کښلی و، چي دغه خضر د شاه قاسم سلېمان مريد و، مستر ډير ستارټ د ايشيا ټک ريسرچز د دوهم ټوک په ۷۰ مخ کي ليکي چي دغه کتاب بيا له پښتو څخه خير الدين نومي ليکوال په فارسي ژبه خلاصه کی. (تاريخ افاغنه ۸۹/۲)

په لوړ بيان کي خضر د شاه قاسم مريد و، لکه چي د دغه رسالې په درېيم عنوان کي ويل سوي دي دغه شيخ قاسم سلېماني د شيخ قدم زوی او د شيخ

متی له علمي او روحاني کورنۍ څخه و. چي په ۹۵۶ ق زېږېدلی او په ۱۰۱۶ ق د هند په چنارگړه کي مړ سوی دی، نو که د اسرار الافاغنه مؤلف خضر د ده معاصر او مريد وي نو د کتاب د تاليف وخت د ۱۰۰۰ ق کال شاوخوا اټکل کولای سو. خو د دغه کتاب پښتو يا فارسي نسخه ماته نه ده معلومه.

﴿ ۵۲ ﴾

خواجو ملېزی د (تواريخ افاغنه) ليکوال

دا کتاب د ۱۰۳۱ ق او ۱۰۳۳ ق تر منځ په پښتو ژبه د خواجو ملېزي په قلم تاليف سوی و، چي دی د يوسفزو د لوی مشر خان کجو له مصاحبينو څخه يوسفزی ليکوال و، او په خپل تواريخ افاغنه کي يې له ۸۸۰ تر ۹۹۴ ق پوري د پښتنو قبيلو هجرتونه او جنگي او اجتماعي پيښبي د خان کجو تر مرگه ليکلي وې.

د دې کتاب يوه نسخه د ۱۱۸۰ ق په شاوخوا کي د هندوستان د شهاجهان پور د پښتانه نواب بهادرخان داود زي په کتابخانه کي وه. او هغه يې د روهيل کهنډ مشهور حافظ خان برېڅ ته واستوله، کله چي دغه پښتون حکمران دغه نسخه وليدله نو يې د خپل دربار يوه پښتون ليکوال پير معظم شاه ته وويل چي دا نسخه واخله په ساده ژبه يې د عامو خلکو د کتلو لپاره ترتيب او تهذيب کړه. نو معظم شاه هم دغه کار په گډه وډه پښتو او فارسي تر سره کی چي د تواريخ رحمت خاني تر غنوان لاندي ښودل سوی دی (نمبر ۵۳)

متاسفانه د خواجو اصل کتاب تواريخ افاغنه اوس نسته خو د دوهم مؤلف پير معظم شاه سره را اوډلی او سم کړی کتاب د تواريخ رحمت خاني په نامه چاپ سوی دی.

خواجو خورا پوخ او سترگه ور سپېڅلی مؤرخ دی چي معظم شاه يې (مؤرخ محقق قاصی اين قصص) بولي او په کتاب کي يې داسي مشران او واقعې ښودلي سوي دي چي بل ځای يې نه مومو، او داسي ښکاري چي

خواجو د پښتو ژبي شاعر هم و، چي د ده د يوه نظم نمونه هم په تواريخ
رحمت خاني کي راغلې ده. (ص ۴) خواجو په خپل تواريخ کي د خان کجو د
مرګ يادونه هم کوي، نو ځکه ويلای سو چي د کتاب په ټولونه او ليکنه به د
کجوخان تر مرګ وروسته پيل سوی وي. خدای دي حافظ رحمت خان او
معظم وبخښي، چي د خواجو ورک سوی تواريخ يې موږ ته په تواريخ رحمت
خاني کي را خوندي کړی دی.

﴿ ۵۳ ﴾

د پير معظم شاه (تواريخ رحمت خان)

په دې کتاب کي د پښتنو قومونو د هغه هجرت وقايع راغلي دي چي
د هجري نهم قرن په دوهمه نيمايي کي يوسفزي د کندهار او ارغسان له
سيمو څخه د کابل له لاري ننګرهار او د پېښور سيمو ته تر اباسين او سواته
پوري خپاره سوي وو.

د کتاب مؤلف د پېښور د پير سباک کلي پير معظم شاه ولد پير محمد
فاضل دی، چي د حافظ رحمت خان بړيڅ په غوښتنه يې په ۱۱۸۱ ق کال په
هندوستان کي په روانه او خوږه پښتو کښلی دی، او دغه اوه مقامه لري:

۱. د ښخي او غوري قومونو اصلي وطن
۲. د يوسفزو رارسېدل پېښور ته او دوابه او يا جوړ نيول.
۳. يوسفزي سوات ته ځي او بابر پاچا دلته راځي.
۴. ککياڼي دوابې ته راځي.
۵. د ککياڼو او د لازاکو جنګ.
۶. شېخ ملي دغه نوي نيولي سيمي سره ويشي.
۷. يوسفزي تر لنډي اوړي او د غورياخيلو سره جنګ کوي.

په دغو اوو برخو کي د ۸۸۰ هجري قمري کاله تر ۹۹۴ ق (۱۴۷۵ _ ۱۵۸۵م) پوري تاريخي پېښې بيان سوي دي.

د دې کتاب اصلي ماخذ يو کتاب تواريخ افاغنه و، د ډهلي د پښتنانه
مشر نواب بهادرخان داودزي له کتابخانې څخه حافظ رحمت خان ته

را استول سوی و. (په دغه رساله کي نمبر ۵۲) او پير معظم شاه د ده په امر
هغه کتاب نوی تحرير او ترتيب کی او نوم يې تواريخ رحمت خاني پر
کېښود. دا کتاب په ۱۹۷۱ م کال د پېښور پښتو اکاډيمی د ښاغلي
روشن خان په همت په ۱۸۸ مخه کي چاپ کی، چي په پښتو او فارسي
دواړو ژبو ګڼ ليکل سوی دی، او په تاريخي لحاظ يو خورا درونډ او ګټه ور
کتاب ګڼل کيږي. (د تفصيل لپاره وګورئ د دې رسالې ۵۲ عنوان خواجو
ملېزی)

دا هم زياتوم چي د تواريخ حافظ رحمت خاني په نامه يوه غټه اردو
ترجمه هم د پېښور اکاډيمی په ۱۹۷۶ م په ۷۰۰ مخو کي چاپ کړېده چي
د کتاب د متن ترجمه له نورو خورا مفصلو تعليقاتو سره د ښاغلي روشن
خان يوسفزي په قلم ده، او ډېري ګټوري خبري او شجرې پکښې زياتي کړي
دي. چي د تاريخ څېړونکو ته په کار ورځي. (جزاء الله خيراً)

﴿ ۵۴ ﴾

سعادت نامهٔ افغانی

دا په پښتو ژبه د پښتنو تاريخ دی، چي مؤلف يې سعادت خان د
هدايت الله زوی و او ښايي چي د پېښور د خليلو په تپه کي تيار سوی وي. دا
کتاب سل کاله دمخه په پېښور کي چاپ سوی دی چي په آخر کي يې داسي
کښلي دي: "سعادت نامهٔ افغانی مطبوعه ۱۸۶۶ مطابق ۱۲۹۰ هـ. دا
کتاب د پېښور د جهل چاپ خانه کي د مير اکبر د اروغه په انتظام د مستر
هنری بکټ قايم مقام انسپکټر مدارس صوبه سرحد په اجازت چاپ شو"

ښاغلی روشن خان د يوسفزو يو سترګه ور ليکوال چي دغه نسخه يې
ليدلې ده داسي ليکلي چي: دا کتاب د تواريخ رحمت خاني د لفظ لفظ
تاييد کوي، او د تاليف وخت يې تر تواريخ رحمت خاني وړاندي ښکاري، د
يوسفزو حالات په تفصيل ليکي په کاټلنګ کي د يوسفزو او د لازاکو
جنګونه شوي دي، دا کتاب يې په تفصيل بيانوي، او پښتو يې د خليلو د
تپې له محاوري سره برابره ده.

دلته د نمونې په توګه دغه څو کرښې را اخيستلې کېږي : "پښتنور ته راغلي پښتانه ټول دري کوره دي، او بعضې قبيلې د دې دريو قبيلو سره يو ځای اوسي، چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده، خو دغه همسايه دي، دا لويي کورونه دري دا دي :

اول :- خيښني

دوهم :- غوري

دريېم :- کرلاڼي

(پښتو مجله _ اکتوبر ۱۹۷۹م _ د پښتنور چاپ)

《۵۵》

محمد امين سرپرېکړی د (جګړه د محمود افغان نيول د اصفهان) ليکوال

دغه مؤلف او مؤرخ محمد امين نومېږي، چي په قوم مرانی کوچی او د مرغې د غونډان و، دی د خپل عمر په ۳۶ کال په ۱۱۳۵ ق د هوتک شاه محمود په لښکرو کي د ارسلا خان ناصر تر بيرغ لاندي اصفهان ته ولاړ، او د ايران د فتح جنګونه يې ګرده په خپلو سترګو وليدل، او يو کتاب يې په پښتو وکيښ.

د دې کتاب نسخه ما نه ده ليدلې، خو د ده زوی حافظ نورمحمد يوه قصه د (بربښنا او خدی) په نامه په ۱۲۰۴ ق کښلې وه، چي خطي نسخه يې سته. د دغې قصې په سريزه کي نورمحمد داسي کاږي : "چي زما پلار د اصفهان په جګړه کي په ۳۵ کلنۍ برخه اخيستې وه، او کله چي بيرته راغی نو ده مبارک چي حال د دې جګړې په خپله ليدلی و، نو يې يو وړوکی کتاب په ژبه خوږه د پښتو کي په حال د دې جګړې کي ليکلی و، او نوم د دې کتاب "جګړه د محمود افغان نيول د اصفهان" دی. خو حق دا دی چي ډېر ښه او رښتينی بيان دی، او دا کتاب په زنيو د پښتنو له جهته د بدلو د قومو قيمتي دی، او نر و ښځي او کم و لوی يې خواهښتي دي."

(د بربښنا د قصې سريزه)

ځکه چي د اصفهان د فتح په کال ۱۱۳۵ ق محمد امين د ۳۶ کالو و، نو يې د تولد کال ۱۰۰۹ ق ټاکلای سوای، چي وفات يې د نورمحمد په قول ۱۱۷۴ ق کال په ۷۵ کلنۍ کي دی.

د محمدامين زوی نورمحمد د ده له خولې وايي : "زه په دې غزا د اصفهان فتح کي ۳۶ کلنی وم د جنګ په فنونو او فتورونو کي ګړندی وم".

علاوه پر نثر او وقايع ليکنو باندي محمدامين ځيني پښتو شعرونه هم درلودل چي نموني يې تر اوسه پاته دي.

(وګورئ تاريخي پلټني ۱۶ د حبيب الله رفيع مقاله د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

《۵٦》

عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو ليکوال

دا ليکوال او د پښتو شاعر د حاجي ميرويس هوتک د کورنۍ يو وروستنی سړی دی، چي پلار يې عبدالجبار خان د حاجي انګو زوی و، او حاجي انګو د ميرويس نيکه وراره و، چي د ژوند وخت يې په ۱۲۰۰ ق کال شاوخوا اټکلولای سو.

عبدالغفار د پښتو دېوان او د پنج داستان (مثنوی) او د سوداګر بچه قصه لري، خو تر ټولو ارزښتمن کتاب يې د خپلې "کورنۍ حالات" دي چي په دې کتاب کي دی د خپلې کورنۍ حالات د ګرګين خان ګرجي له ظلمونو څخه را شروع کوي او د هوتکو د دورې وقايع ليکي، چي د ده له کتابه اوس فقط ۱۵ مخه سته، او د پای خوا يې پرې سوې ده. په موجوده وروستۍ پاڼه کي د شاه اشرف هوتک (۱۱۳۷ _ ۱۱۴۲ ق) او عثماني سپه سالار احمدپاشا د جنګ قصه راغلې ده چي دا جنګ په ۱۱۴۰ ق پېښ سوی و. عبدالغفار په خپلو اشعارو کي هم کله کله ځني تاريخي وقايع او د خپل عصر مشاهير يادوي، چي د تاريخ د څېړونکو په کار ورځي.

د کورنۍ حالات يوه ناقصه نسخه په سيوري کي د دغې کورنۍ له لمسو سره وه. (د تفصيل لپاره وګورئ : د پوهاند رشاد مقاله په تاريخ پلټنو کي تر ۱۱۵ مخ وروسته د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴾ ۵۷ ﴿

د باروزو جنګنامه

د باروزو قبیله د پښتنو غرغښتو ته رسیږي چې د پني له څانګي څخه ده، پخپله بارو د حسین لسمی او د پني له پښتنه څخه دی.
وایي چې د پني قبیله اصلاً د کسي له غره څخه د درهٔ بولان له لاري د سانګان سیمي ته راغلې، چې د یوځایي او سیوی تر منځ یو ځای دی. له دوی څخه باروزئی تر اوسه هم پښتنو وایي او ځانونه کاکړان بولي او دغه سیمه ګرده د باروزویو په نامه مشهور ده، د سدوزیو پاچهانو په وخت کې د سیوی حاکمان هم دوی وو او احمدشاه بابا د دوی یو لوی مشر عیسی خان د ښکارپور په حکومت ټاکلی و. د دغه کتاب مؤلف قاضي ملا شېخ محمد دی. چې د باروزیو امیرانو مسري خان او بختیار خان په نامه د نونسم قرن په لومړیو کلو کې تالیف سوی دی ځینې برخې یې منظومې دي، او د باروزیو د خاندان شجره هم لري، د جنید خان احوال بیانوي، چې د شاه جهان معاصر و، د (۱۰۵۰ ق حدود) بیا نو د مندراخان او احمدخان او بختیار خان احوالي او د دوی جنګونه د کلات د احمدزو، بلوڅو سره لیکي، او کله چې ډومر کاکړان پر سانګان باندي ورخیژي او باروزی رشید خان یې مخې ته درېږي دغه شخړي هم په تفصیل لیکي.
د دغه کتاب یوه خطي نسخه په دري ژبه د سیوی د کرک د کلي د سردار احمد خان سره وه چې مرحوم سلطان محمد پني ځني لیدلې وه.

﴾ ۵۸ ﴿

تذکیر البار (حالات باروزائی)

دا کتاب د باروز پښتنو پر تاریخ باندي د ملا محمود جسکاني بلوڅ په قلم د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کې تالیف او کښل سوی دی. چې یوه نسخه یې د سیوی پولټکل ایجنټ میکانګی ته په لاس ورغلې وه او دی وایي چې

له ۱۴۷۰ م کاله څخه د باروزو تاریخي واقعې لري، مګر بله خطي نسخه یې تر اوسه نه ده معلومه.

﴾ ۵۹ ﴿

منظومه جنګنامه

ناظم یې په دري ژبه نورمحمد کلهوړه د قلات د میر نصیرخان د وختو قاضی القضات دی چې د علم او تقوا خاوند و او کله ځان نورمحمد ګنجابی هم بولي چې ګنج آباد د بلوڅي قلات په کچهی کې و، یوه نسخه یې د کلات د لوی خان په کتابخانه او بله یې د سکهر د مولا شیدایي څخه وه، دا کتاب د نظم او نثر برخي لري، چې د احمدشاه بابا په زمانه کې د میر نصیر خان لپاره تالیف سوی دی، او کوم جنګونه چې احمدشاه بابا له سکهانو سره کړي او په خپله مؤلف هم پکښي شامل و بیان سوي دي.
د احمدشاه بابا د وختو تاریخي وقایع ډېر لري او مستند ښکاري چې د اوم هندي لام بیان تر ۱۷۶۴ م پوري راغلی دی. دا کتاب ګنډاسنګه په انګریزي ترجمه او په امرتسر کې په ۱۹۳۹ م چاپ کړی دی.

﴾ ۶۰ ﴿

د (تذکرة الملوک) نوموړکی لیکوال

دا کتاب لومړی پلا هغه وخت وپېژندل سو چې د یوې خطي نسخې له مخې په ۱۹۴۳ م د انګرېزي ترجمې او ډېرو مفیدو تعلیقاتو سره د مشهور روسي مستشرق مینورسکی په همت د انګلستان په کیمبریج کې چاپ او خپور سو.
د کتاب د مؤلف نوم چا ته نه دی معلوم، خو دونني ښکاري، چې دغه ګټور کتاب د ۱۱۴۰ ق په حدودو کې د شاه اشرف هوتک په غوښتنه چا په اصفهان کې کښلی دی.

موضوع يې د هوتکو د دورې ملکي تشکیلات او د دغه مملکت د ولایاتو عایدات او بودجوي مخارج او مداخل دي. چې د افغانستان د هوتکو شاهانو په تاریخ کې ښه معلومات په لاس راکوي. د دې کتاب فارسي متن په ښل ډول په ۱۳۳۲ په تهران کې هم چاپ سو.

﴿ ٦١ ﴾

موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال

دا یو عربي مؤلف دی چې د ۱۱۴۰ ق په شاوخوا کې ژوندی و او په لوړ نامه یې یو کتاب د ایران او افغانستان یو تاریخ وکیښ. چې له ۹۰۶ ق څخه بیا تر خپله وخته پورې وقایع بیانوي او د هوتکو فتوحات په ایران کې ښیي.

یوه خطي نسخه یې ۲۴۰ مخه د مصر په تیموریه کتابخانه کې خوندي ده او چاپ سوی نه دی.

(دکتور لطفی ـ فهرس المخطوطات المصوره طبع قاهره ۱۹۵۷ م)

﴿ ٦٢ ﴾

د قاسم علي افریدي تاریخ

د کلیات افریدي په پیل کې د قاسم علي افریدي کښلی تاریخ موجود دی، دغه تاریخ په پارسي ژبه کښل سوی، ټول بابونه یې ۲۲ دي او د کلیات په لومړیو ۱۰۹ پاڼو کې خطاطي سوي دي.

د کلیات افریدي یوه خطي نسخه د پېښور د اسلامیه کالج په کتابخانه کې خوندي ده. او د دغې کتابخانې په کتابونو کې یې نومره ۱۹۱۰ ده.

د تاریخ په پیل کې دا بیانونه سته : نواب محمد خان بنګښ، ذکر اولاد فتح خان و میرخان و جهانهان.

باب چهارم ـ در ذکر اولاد جهان خان.

باب پنجم ـ در ذکر نیکنام خان افریدی.

بابا ششم ـ در ذکر وفات جد بزرگوار و احوالات دیگر سرگذشت پدر بزرگوار خود، که در شهر فن آباد چند مدت سکونت نموده، باز در کوهسار سکونت فرمودند و نیز وفات اینجا یافتند. و دیگر ذکر نواب احمد خان بهادر غالب جنگ و نواب مظفر جنگ.

باب هفتم : در ذکر یتیم شدن و سبب پرورش یافتن خود مدح راست و درست محمد سعید خان و عبدالرحمن بهادران قندهاری.

باب هشتم ـ در ذکر تفرقه افتادن دفعه اول در رسالهٔ محمد سعید خان بهادر قندهاری و رفتن در رسالهٔ مرزا عطابیگ خان و باز آمد در رسالهٔ خان موصوف و آمدن عبدالرحمن خان.

باب نهم ـ در ذکر امدن متعلقان من در شهر فرح آباد و سکونت ورزیدن در شهر مذکور.

باب دهم ـ در ذکر ملک متعلقه موضع اخور گویا که مسکن پدر جد بزرگوار من بود و موجبات امدن از ملک ولایت در ممالک هندوستان و سکونت ورزیدن اینجا.

باب یازدهم ـ در ذکر نشستن نواب سعادتخان بر مسند وزارت و استعفاء کردن من از نوکری، سرکار موصوف و رفتن باطراف ملک جنوب تا به سوات بندر.

باب دوازدهم ـ در ذکر حالات شهر برهانپور.

باب سیزدهم ـ ذکر رسیدن من در لشکر مهاراجه جسونت.

باب پانزدهم ـ در ذکر اوقات اسیری افواج نواب امیر خان بهادر و سرگذشت ابتداء خان غفرالله و سبب مشتهر شدن به لقب نواب امیر الدوله محمد امیر خان بهادر دلاور جنگ.

باب شانزدهم ـ حالات مقابله جنگ فرنگ و هولکر و هزیمت یافتن افواج فرنگ.

باب هفدهم ـ در ذکر سفر کردن بجانب ملک مالوه.

باب هجدهم ـ در ذکر نواب امیر خان که عبور از دریای جمن و گنگ نموده.

سنګ و هولکر بهادر مهاراجه دولت را و سنده.

باب بیستم ـ در ذکر نوکری ملازم بودن برای چند در سرکار میرجعفر.

باب بیست و یکم ـ در ذکر ابنای روزګار و شکایت مفارقت برادران.

باب بیست و دوم ـ در ذکر معاش و حالات وفات برادر حقیقی و عقاید و ایقان معاد اهل تصوف.

﴿ ٦٣ ﴾

محمد امین ګلستانه د (مجمل التواریخ) لیکوال

ابوالحسن محمدامین د مجمل التواریخ بعد نادریه مؤلف دی د دولسمې سدۍ په منځ کې د پارس اوسېدونکی و، چې د نادر شاه افشار د سلطنت او وروستیو واقعو بیان یې په مجمل کې کښلی او دا کتاب لومړی پلا په لیډن کې په ۱۸۹۱ م کال چاپ سو، چې په فارسي ژبه و ان سکارمن چاپ کی، او بیا د دغي طبع له رویه په تهران کې په ۱۳۲۰ ش د مفیدو تعلیقاتو سره چاپ سو. دغه کتاب د هوتکیانو او سدوزو او نادر افشار او زندیه شاهانو پر احوال باندې مفصل معلومات لري، او محمدامین د دې عهد یو مؤرخ ګاڼه سي.

﴿ ٦٤ ﴾

د (حقیقت بناء و عروج فرقهٔ سکهان) لیکوال

د دې کتاب لیکوال نه دی معلوم، خو د تیمورشاه معاصر ښکاري، او د خپل وخت دیرلسمې سدۍ د لومړیو برخو حال یې تر هغه وخته کښلی دی چې تیمورشاه بیرته ملتان ونیو. د دې کتاب یوه انګرېزي ترجمه بنرجي په ۱۹۴۲ م کال له کلکتې څخه خپره کړه خو د لندن رایل سوسایټی د کتابخانې په فهرست کې د دغه کتاب مؤلف په غلطه تیمورشاه ګڼل سوی

دی او خطي نسخې یې ډیرې دي. د احمدشاه او تیمورشاه په وختو کې چې څه له سکهانو سره پیښ سوي دي یو معتبر ماخذ یې دغه کتاب دی.

﴿ ٦٥ ﴾

حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال

دا کتاب د اتلسمې سدۍ په نیمایي کې لیکل سوی دی، او له ۱۱۶۰ ق ۱۷۴۷ م او د احمدشاه له جلوسه څخه بیا د شاه زمان تر سقوط ۱۸۵۱ م پورې یې واقعات راوړي دي چې تش یوه خطي نسخه یې اوس د ازبکستان د تاشکند د علومو د اکاډیمۍ په کتابخانه کې سته (۱۶۲۶ نمبر) او داسې ښکاري چې مؤلف به د شهزاده همایون سدوزي له نزدېکانو څخه وي، چې خپل تاریخ یې د ۱۲۱۸ ق د صفري په میاشت (جون ۱۸۰۳ م) کښلی دی، او دا کتاب ځکه چې تاریخ حسین شاهي (نمبر ۶۹) ته ډېر ورته دی نو ښایي چې مؤلف به له دې کتابه اخیستنه کړې وي.

﴿ ٦٦ ﴾

محمود حسیني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال

دغه منشي چې محمود د ابراهیم جامي زوی نومیږي، او د نادر افشار د منشي میرزا مهدي خان شاګرد و په ۱۱۶۷ ق کال په مشهد کې د محمد تقي خان شیرازي له خوا د احمدشاه بابا حضور ته معرفي سو، چې د "مجلس نویس" په کار مقرر سي، دی حسیني سید او د جام له اوسېدونکو څخه و چې د احمدشاه د خپل دربار په منشي ګري او وقایع لیکلو وټاکه، او ده تاریخ احمدشاهي د دې پاچا له جلوسه ۱۱۶۰ ق بیا تر مرګه ۱۱۸۶ ق وکیښ چې د هر کال وقایع بېل بېل لري، او یوه خطي خوشخطه نسخه یې اوس د لیننګراد د شرقي څېړنو په مؤسسه کې سته (د ۹۳) چې په ۱۹۷۴ م کال په دوه ټوکه ۱۳۹۵ مخه کې د اتحاد شوروي د علومو اکاډیمۍ عکسي چاپ کړه.

دا کتاب غالباً دوه تحریره لري څکه یوه خطي نسخه یې د تهران د دانشگاه په کتابخانه کي هم سته، چي د دواړو نسخو محتویات لږ سره بېل دي، او داسي ښکاري چي د لینن گراد نسخه د مؤلف وروستنی مکمل تحریر وي، څکه چي دغه نسخه په پای کي د مؤلف د زوی محمد اسماعیل یوه مرثیه هم لري چي د احمدشاه بابا پر مرگ یې ویلې ده.

یوه بله نسخه هم د برتانیا په موزیم کي وه (او ـ آر ۱۹۶) چي د ۱۱۷۱ ق پر واقعو باندي ختمېده او تر ۱۰۲ پاڼي وروسته ناقصه وه. (وگورئ د ریو فهرست ۱/ ۲۱۳ د لندن چاپ ۱۸۷۹ م)

﴿ ٦٧ ﴾

عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه دراني) لیکوال

دا کتاب په فارسي ژبه حسین شېرازي کربلای د عبدالرحمن له تاریخ احمدشاهي څخه ترجمه کړی دی، چي خطي نسخه یې په برتش موزیم کي سته خو دا نده معلومه چي عبدالرحمن خپل تاریخ احمدشاهي درانی په څه ژبه کښلی دی؟

﴿ ٦٨ ﴾

شېخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم

دغه مثنوي د احمدشاه بابا د لومړي هندي لام پر احوال باندي په اتلسمه سدی کي نظم سوی، او احمدشاهي فتح یې ستایلې ده، خطي نسخه یې د پاریس په ملي کتابخانه کي سته.

﴿ ٦٩ ﴾

امام الدین حسیني چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال

دا سړی اصلاً د افغانستان د چست له اوسېدونکو څخه و، چي په هند کي یې ژوند کاوه، او له افغانانو سره محشور و، ده خپل کتاب چي مرقع شاهان درانیه هم بلل سوی دی، په ۱۲۱۳ ق کال تمام کی، چي له احمدشاه تر زمانخان پوري د افغانستان احوال ښیي، د شاهانو او د دربار د مشرانو معرفي په ښه ډول کوي، د ډهلي له درباره سره د افغاني دربارونو روابط ښیي، د سفیرانو نومونه او کارونه کاږي، ځیني رسمي درباري خطونه هم کټ مټ لیکي، د مشهورو ځایو او لارو فواصل ښیي او د دې وختو لپاره یو عمده او باوري ماخذ دی.

یوه خطي نسخه یې د کابل په ملي ارشیف کي او نوري خطي نسخې یې د بانکي پور د خدابخش او د کلکتې د ایشیاټک سوسایټي او د برټیش موزیم په کتابخانو کي سته.

﴿ ۷۰ ﴾

تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفر نامهٔ اکبری

دا کتاب ابوالقاسم دهلوي په دري ژبه نظم کړی دی، چي نسخه یې د حیدر اباد دکن په اصفیه کتابخانه کي وه، د دغه کتاب په سریزه کي ابوالقاسم وایي چي زه د سنده د انگرېزي ریزیډنټ په حکم د بلوڅو د قلات نصیر خان ولد محراب خان ته واستول سوم، چي دی د کابل د پادشاه ورور ته غاړه کښېږدي او شورش بند کی نصیر خان خو دا خبره ومنله، مگر د انگرېزي حکمران مطلب خو دا و چي نصیر خان په یوه چم ځانته راولي او بیا یې نو ونیسي، له دې جهته یې ابوالقاسم وتراټه.

تر دې وروسته ابوالقاسم له سنده بیرته ډهلي ته ځي او دغه خپل کتاب نظم کوي او داسي ښکاري چي د انگرېز او افغان په لومړي جنگ کي

ده په خپله ټولي واقعې په خپلو سترګو ليدلي وې او ځيني رسمي سندونه يې هم کتلي وو. (د مولوی سيد محمد حسين اغلب موهاني نيرنګ افغان ـ ۵۴ د لکهنو چاپ ـ ۱۹۰۴ م)

د هندي مؤرخانو په اصطلاح محاربهٔ کابل د افغانستان د خلکو او انګرېزانو لومړی جنګ دی، چې له ۱۸۳۹ تر ۱۸۴۲ م پوري د انګرېزانو د هندوستان امپراتوري د افغانستان د خلکو پر اوږو راوځپاوه او خپل تول لښکر او اعتبار يې دلې بايلوول، دا کتاب ظفرنامهٔ اکبري ځکه بلل سوی دی چې په لومړي جنګ کي وزير اکبرخان د امير دوست محمد خان زوی هم د خلکو ملګری و، ظفرنامه په اردو ژبه هم شيخ ذوالفقار سجونپوري ترجمه کړې وه. (وګورئ: نمبر ۱۲۳)

﴿ ۷۱ ﴾

فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال سيد فدا حسين ترکسواز بخاري نوميږي چې د افغانستان په لومړي جنګ کي شامل و، او د خپلو سترګو ليدلی حال يې وکيښ، وروسته دی د امير دوست محمد خان سره لودهيانې ته ولاړ او تر تقاعد وروسته په ډهلي کي اوسېدی، او خپل کتاب يې په ډهلي کي چاپ کی. دغه کتاب د پيسه اخبار د خپروونکي محبوب عالم په لاس کي و او د تذکرهٔ اصول امير دوست محمد خان په ليکلو کي يې ډيري خبري څني را اخيستي دي. (د نيرنګ افغان ۶۴ مخ)

﴿ ۷۲ ﴾

کاشي راج پنډت د (احوال جنګ بهاو و احمدشاه دراني) ليکوال

دا سړی د جنوبي هند ؤ چې د نواب صفدر جنګ او د ده د زوی نواب شجاع الدوله نوکر ؤ، چې دغه شجاع الدوله د پاني پټ په جنګ کي د

احمدشاه ملګری و، ځکه چې کاشي راج د اوده په دربار کي ځلوښت کاله منشي و، او رسمي سندونه يې هم کتلای سوای، نو د ده (بهاونامه) ثقه تاريخ کتاب ګڼه سي. او خطي نسخې يې د هند په کتابخانه کي سته، چې جيس براون په ۱۷۹۱ په کلکته کي په انګرېزي ترجمه او چاپ کی، او بيا په اکسفورد کي په ۱۹۱۶ م کال هم چاپ سو، او دوهمه ترجمه يې سرجادونا ته سرکار په ۱۹۳۴ م خپره کړه.

﴿ ۷۳ ﴾

غلام حسين ثمين د (حالات امدن احمدشاه دراني در هندوستان در سنهٔ ۱۱۶۹ ه) ليکوال

د دې کتاب فارسي خطي نسخه د هند د رامپور په کتابخانه او د لندن په شاهي سوسايټي کي سته.

کله چې احمدشاه په خپل څلورم لام کي د اګرې او متهورې پر ډګر جنګ کاوه ثمين هلته حاضر و، او خپل ليدلی حال يې وکيښ. دی د فرح آباد نواب عماد الملک (۱۷۵۶ ـ ۱۷۵۷ م) ته نژدې سړی و چې کتاب يې وليم ايروين هندي لرغون څېړونکي په ۱۹۰۷ په انګرېزي نشر کی.

﴿ ۷۴ ﴾

عبدالکريم کشميری د (بيان واقع) مؤلف

دا مؤرخ چې په ۱۱۶۶ ق يې خپل کتاب کښلی دی، د احمدشاه بابا لومړی عسکري سفر هند ته بيانوي، چې خطي نسخه يې هم په دغه کال کښلې سوې ده او څو نوري نسخې يې هم ميندلې کيږي. په خپل موضع کي مفيد کتاب دی. (احمدشاه دراني ۴۲۶)

يادونه : دغه کشميری عبدالکريم له علوي او بخاري عبدالکريم سره مه ګډوئ. کله چې نادر افشار له هندوستانه بيرته تی، کشميری ورسره ملګری و. او دغه احوال يې د هندوستان له تاريخه سره (له ۱۷۳۹ م څخه تر

۱۷۸۸ م پوري) وکښل چي انګرېزي ترجمې يې په ۱۷۸۸ م په کلکته کي خپرې سوي دي. (وګورئ عبدالکريم ۹۵ عبدالکريم علوي ۳۴)

﴿ ۷۵ ﴾

محمود الموسوي د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) ليکوال

دا کتاب (احوال اقوام چهارګانهٔ افغان) هم بلل سوی دی، چي د پښتنو د څلورو قبيلو ابدالي يا دراني، غلجي، بردراني يا روهيلي او سور او يوسفزو بيان دی، او د هري قبيلې څانګي او مشهور خلک هم د درانو له عروجه د شاه شجاع تر مرګه ښيي. دغه مؤلف ظاهراً د سدوزو د دربار د منشيانو له مشهوري موسوي کورنۍ څخه ښکاري. څکه چي دغه کورنۍ خو د ميرزا هادي عشرت د احمدشاه منشئ له وخته په دربار کي وه، دغه کتاب په ۱۲۲۳ ق تاليف سوی او يوه نسخه يې په ۱۸۵۰ م کښلې سوې ده چي په برټش موزيم کي سته.

﴿ ۷۶ ﴾

محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) ليکوال

د ۱۸۱۲ م ليکلې خطي نسخه يې د پاريس په ملي کتابخانه او د حيدرآباد په آصفيه لايبريري کي سته. د هندوستان عمومي تاريخ دی چي د احمدشاه لامونه پر هندوستان بيانوي او خورا ګټه ور معلومات لري او پر دغه موضوع يې بل کتاب بحر المواج هم کښلی دی چي نسخې يې په برټش موزيم او د پاريس په ملي کتابخانه کي سته. په دې کتاب کي تر ۱۲۱۱ ق پوري وقايع ليکل سوي دي. دغه انصاري ته يو بل کتاب هم د تاريخ احمدشاهي په نامه منسوب دئ چي په ۱۱۹۶ ق يې کښلی و او خطي نسخې يې په برټش موزيم او انډيا آفس کي سته.

﴿ ۷۷ ﴾

محمداسلم د (فرحت الناظرين) ليکونکی

دغه کتاب په ۱۱۸۴ ق د هند پر عمومي تاريخ باندي کښل سوی او د احمدشاه پر هندي لامونو باندي خورا مفيد مواد لري. خطي نسخه يې د هند د کپور تلي په حکومتي کتابخانه کي سته.

﴿ ۷۸ ﴾

محمديوسف سدوزی د (کليات رياض) ليکوال

محمد يوسف د محمدحسن خان سدوزي زوی متخلص په رياض د هرات د حکمرانو سدوزو له کورنۍ څخه دی کليات يې بحرالفوايد هم نوميږي، په ۵۷۲ مخو کي په ۱۳۲۴ ق په مشهد کي چاپ سو او دوولس برخي دي:

۱. بيان الواقعه
۲. ضياء المعرفه
۳. عين الوقايع
۴. دفتر دانش
۵. پاسخ و پرسش
۶. فيض روحاني
۷. منبع البکاء
۸. تخميسات
۹. رباعيات
۱۰. پريشان
۱۱. اوضاع البلاد
۱۲. خاتمه

په دې کتاب کي تاريخي وقايع او په هرات کي د سدوزو سوابق او اوضاع او د درانو د وختو ډيري واقعې ضبط سوي او مؤلف يې په تاريخ

خبر دی د خپل عصر یو فعال او په اوسنی دنیا مطلع سړی و، چي د نونسمي سدی په پای کي يې په خراسان کي ډېر شهرت موندلی و، او کله چي په لومړي جنګ کي تزاري لښکر مشهد ته راغله دی په جنګ کي ووژل سو، کتاب يې د ادبیاتو او واقعه نویسی او تاریخ لیکلو یوه ګډه وډه نمونه ده او ډېر اطلاعات يې سره راټول کړي او په عین الوقایع کي يې د افغانتسان د ۱۲ جنګو بیان کښلی دی.

﴿ ۷۹ ﴾

د اکماس کردي (جنګنامه)

دا کتاب په کردي ژبه په ۱۱۷۴ ق کال اکماس کرد په ایران کي کښلی او د سلطان حسین صفوي او محمود او اشرف افغان او نادر افشار حال يې بیان کړی دی. د دې کتاب یوه خطي نسخه د ایران د سنا په کتابخانه کي ۱۷۹ مخه نمبر ۱۳۶ سته چي په ۱۸ صفر ۱۲۷۷ ق ملا فرج الله بن عزیز الله کښلی دی. "وګورئ نسخه های خطی، کتابخانه مجلس سنا ۴۵۰ دفتر ۶ تهران چاپ ۱۳۴۸ ش"

﴿ ۸۰ ﴾

محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال

دا سړی اصلاً د صفویانو نوکر و، چي د احمدشاه سره په هندي لامونو کي ملګری و، ده له کندهاره د غزني او کابل او پېښور له لاري تر ډهلي پوري د ټولو پړاوونو او د پاني پت د جنګ احوال په منازل الفتوح کي کښلی دی، چي دی په دغه جنګنامه کي په خپله حاضر و، د دغه کتاب خطي نسخې په برټش موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کي سته.

﴿ ۸۱ ﴾

د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد

د هندوستان په کاتهر کي چي کوم روهیله افغانان اوسي دا د دوی تاریخ دی، چي خطي نسخه يې په ۱۷۷۶ م کښلی سوې ده او په برټش موزیم او اشیاټک سوسایټی، لندن او د کلکتې په قومي کتابخانه کي سته.

﴿ ۸۲ ﴾

عروج و خروج احمدشاه درانی

دا کتاب د ۱۷۸۰ م په شاوخوا کي یوه نامعلوم مولف کښلی دی چي یوه نسخه يې د جان ریلنډ په کتابخانه مانچسټر کي وه، او د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي.

﴿ ۸۳ ﴾

سوهن لال سوري د (عمدة التواریخ) لیکوال

سوهن لال پلار منشي کنپت رای او نیکه يې لاله حکومت رای سوري د احمدشاه درانی او د مهاراجه رنجیت سنګ د اسلافو معاصرین وو، چي دوی د خپل عصر معلومات سره راټول کړي او سوهن لال ته يې پرېښی وو، دغه لیکوال هغه ډول یاد داشتونه په پنځه ټوکه کي سره راغونډ کړل، چي کتاب يې ډېر تاریخي ارزښت لري او په لومړي دوو ټوکو کي د احمدشاه لامونه پر پنجاب باندي بیانوي، چي په لاهور کي په ۱۸۸۵ م کال چاپ سوي دي.

﴿ ۸۴ ﴾

(تهماس نامه) د تهماس خان ليکنه

دا سرى د احمدشاه بابا په وختو کي د معين الملک او د ده د ماينې مغلاني بېگم او ضابطه خان روهيله خدمتگار ؤ او خپل حال يې په خپله کښلى دى چي په هغه کي يې د پاني پت جنگ او د احمدشاه د هندوستان د لامونو په سترگو ليدلي حالات بيان کړي دي، ۱۱۹۳ ق. د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کي چي يې خطي نسخه سته هغه په ۱۴۲۸ کښلې سوې ده، په برټش موزيم کي يې هم نسخه سته.

﴿ ۸۵ ﴾

تاريخ احمدشاهي

د دې کتاب د ليکوال نوم نه دى معلوم خو په ۱۱۶۷ ق يې د احمدشاه رنگيلا احوال کښلي او د احمدشاه دراني د هند د جنگي سفرونو مفيد معلومات يې سره راغونډ کړي دي. خطي نسخې يې په برټش موزيم او د امرتسر په خالصه کالج کي سته، يو لنډون يې سرجادونات سرکار په انگرېزي هم چاپ کړى دى.

﴿ ۸۶ ﴾

مراسلات احمدشاه

دا يوه مجموعه فرامين او خطونه دي چي احمدشاه د ډهلي د پادشاه دوهم عالمگير او نورو روهيلي افغاني مشرانو په نامه کښلي دي، د راجپوتو خانانو په نامه هم خطونه سته چي له ۱۱۷۳ ق څخه تر ۱۱۷۶ ق پوري په واقعاتو اړه لري او خطي نسخه يې د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کي وه.

﴿ ۸۷ ﴾

(شاهنامه احمديه) د نظام الدين عشرت مثنوي

دا شاعر د احمدشاه معاصر و، چي شاهنامه يې د احمدشاه په نامه نظم کړه او د پاني پت لام يې پکښي بيان کى. دا مثنوي چي عشرت سيالکوټي نظم کړې دى تقريباً ۵۰۰ بيته لري چي ۱۱۷۴ ق ويلي سوي دي لومړى عنوان يې پسله حمد و نعمته له بدقولي وزير هند و آرايش لشکر څخه شرو کيږي. څو احمدشاه په پېښور کي د ميا عمر څمکني څخه د غزا اجازت اخلي او بيا په سرهند کي د شېخ احمد سرهندي زيارت کوي ډهلي نيسي او شاهزاده والا گهر پر تخت کښېنوي، د دې کتاب يوه نسخه ما د پېښور د بالاماني په کتابخانه کي ليدلې وه په برټش موزيم او د حيدر آباد په آصفيه کتابخانه کي هم سته.

﴿ ۸۸ ﴾

د قدرت الله صديقي (جام جهان نما)

د مغولو د پاچهي تاريخ دى، چي د ۱۱۹۱ ق تر ۱۱۹۹ ق پوري وقايع ليکي، په دې کتاب کي يې د روهيلو او نورو افغانانو احوال په تفصيل کښلي دي، چي خطي نسخې يې د لندن د ايشياټک سوسايټي په کتابخانه او د هند د پټيالې په آرشيف کي وي.

﴿ ۸۹ ﴾

د شېرمحمد خان (زبدة التواريخ)

دا کتاب وقايع ملتان هم نومېږي چي د ملتان پر تاريخ يې کښلى او مخصوصاً يې د دغه ولايت پر افغانانو حکمرانانو باندي ښه معلومات سره راټول کړي دي، خطي نسخې يې د لندن د شاهي ټولني په کتابخانه او د امرتسر په خالصه کالج کي وي.

﴿ ۹۰ ﴾

تاريخ بلوچستان

دا د اخوند ملا محمدصديق تاليف دی، چې د ملا فتح محمد زوی او د فتح محمد پلار ملا حيات د ملا شهداد زوی و، چې دغه ملا شهداد له خپل ورور سره د اتلسم قرن په اولو وختو کې د بلوڅو قلات ته راغی او په مهري کې اوسېدی.

ځکه چې دغه دواړه ورونړه د فضيلت خاوندان وو، نو يې د قلات د خانانو دربار ته لار وموندله او د خان قلات مير احمدخان تر وفات وروسته له دغې کورنۍ څخه صالح محمد وزير ؤ، بيا نو د مير نصير خان په وختو کې ملا حيات د ملا شهداد زوی او بيا فتح محمد وزيران وو، د دوهم مير نصير خان تر وختو او ۱۸۴۵ م پورې وزيران له دغې کورنۍ څخه وو.

اخوند محمدصديق په مستونګ کې زوکړی او خپل تاريخ يې په ۱۱ رمضان ۱۲۷۶ ق ختم کړ، چې سل مخه لري او يوه خطي نسخه يې د کوټې د سيد عبدالمجيد شاه سره او بله نسخه يې د بلوڅو د کلات په کتابخانه کې ده.

هيتورام په خپل کتاب تاريخ بلوچستان کې له دغه کتابه نقل کوي چې د بلوڅو د قبيلو خپل داخلي جنګونه بيانوي او بيا د هوتک شاه حسين حملې پر شال او مستونګ او قلات باندې ښيي، او د مير محبت خان او نصير خان احوال تر مير محراب خان او ۱۸۴۵ م کاله په دري ژبه ليکي.

﴿ ۹۱ ﴾

د ميرزا احمدعلي کتابچه

دا هم يو خطي کتابګوټی دی چې يوه نسخه يې د قلات په کتابخانه کې وه مؤلف يې احمدعلي د خداداد خان د وختو د شاغاسي ولي محمد د مخ سړی دی. (۱۸۵۷ _ ۱۸۹۳م) دغه کتابچه له ۱۸۱۷ تر ۱۸۹۳ پورې د

کلات د خانانو محراب خان او دوهم مير نصير خان او خداداد خان احوال لري، مؤلف يې په سنده کې ملازم و، په فارسي يې شعر هم وايه خطي ديوان لري. دا کتاب د قلات د بلوڅو خانانو روابط له افغانستانه سره هم نيسي.

﴿ ۹۲ ﴾

اندرام د (بدايع وقايع) ليکوال

دا سړی چې مخلص يې شعري تخلص دی، د احمدشاه په وختو کې د هند د لاهور اوسېدونکی و، او د بدايع وقايع په نامه يې د خپل عصر واقعات په فارسي وکښل. چې په هغو کې اکثر د احمدشاه بابا د هند د جنګي سفرونو بيان راغلی دی، او يوه برخه يې په ۱۹۵۰ م د لاهور په اورينټل کالج ميګزين کې چاپ سوې ده.

مخلص د ډهلي او لاهور په دربارو کې محشور سړی و. وقايع يې تر ۱۷۴۸ م پورې کښلي دي او په ۱۷۵۱ م په ډهلي کې مړ دی. د ده کتاب د احمدشاه پر لومړي هندي لام باندې مفيد ماخذ دی.

﴿ ۹۳ ﴾

هانوي جونس د (انقلاب پارس) ليکوال

هانوي جونس يو انګرېز سياح دی. چې د اتلسم قرن په نيمايي کې هغه وخت په ايران کې و چې اصفهان د پښتنو هوتکو شاهانو په لاس کې و.

ده په انقلاب ايران کې چې څلور ټوکه دی د افغانانو د حملو او جنګو حال په تفصيل په ۱۷۵۳ کال کښلی دی او بيا يې خپله دوه ټوکه د ايران سياحت نامه په ۱۷۵۴ وليکله، چې دغه دواړه د افغانستان د تاريخ ښه منابع دي.

(وګورئ: ببلوګرافي پرشيا ص ۹۱ د لندن چاپ)

﴿ ۹۴ ﴾

د محمد حسن مستوفي (زبدة التواريخ)

دا کتاب یې په ۱۱۵۴ ق کښلی دی چي خطي نسخه یې د برتانیا په موزیم کي په نمبر ۳۴۹۸ (او ـ آر) سته له ۱۹۶ پاڼي څخه یې د میرویس او شاه محمود حال شروع کړی دی.

(وګوری : د ریو تکمله ۲۴ لوړ نمبر)

﴿ ۹۵ ﴾

میر عبدالکریم ندیم د افغان او بخارا مؤرخ

دا لیکوال د دیرلسم هجري قرن له مؤرخانو څخه دی، چي د اسماعیل افغان زوی او اصلاً د کابل د شاه محمود سدوزي د دربار سړی و په خپله وایي (از بلاد کابلم در خدمت محمود شاه).

دی په ۱۲۱۹ ق کال د بخارا په دربار کي و او د بخارا د سفیر امیر علاء الدین سره یو ځای روس ته ولیږل سو، نه میاشتي په پترسبورګ او مسکو کي او بیا اته میاشتي په استرخان کي و.

کله چي شاه محمود سدوزي لومړی پلار له کابله بخارا ته وتښتېدی نو دی له شاه محمود سره یو ځای و او د بخارا په دربار کي یې د قراول بیګی منصب هم درلود.

په ۱۲۱۲ ق ۱۸۰۷ م عبدالکریم د بخارا د یوه بل سفیره سره د روس له لاري استانبول ته ولاړ او هلته یې یوه ترکه ماینه وکړه، تر ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۸ پوري هلته د بخارا د سفارت منشي و او د ګانکوفسکي په قول په ۱۸۳۰ م کال په استانبول کي مړ سو (د درانو امپراتوري ۱۳ مقدمه د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

د عبدالکریم له خپلو لیکنو څخه ښکاري چي دی ۱۸ کلن کشمیر ته تللی او دوهمه پلا یې بیا کشمیر لیدلی و په فارسي یې شعر هم وایه.

د ندیم مهم کتاب په اوزبکي ژبه (افغان و کابل د بخارا و خیوق و خوقند خانګرینګ احوال و حکایات) دی چي له ۱۱۵۳ ق څخه بیا تر ۱۲۲۳ ق پوري چي د کتاب د تکمیل کال دی، د دغو هیوادو تاریخي واقعې او ګټه ور اطلاعات پکښي لیکل سوي دي چي یوه د ۱۲۶۴ ق کال مخطوطه یې د استانبول د عارف بای په کتابخانه کي وه او اوزبکي متن یې په ۱۲۴۲ ق په استانبول کي چاپ سوی و. داسي ښکاري چي د دغه کتاب فارسي متن هم په خپله مؤلف کښلی و چي لومړی ټوک یې د مصر په بولاق کي په ۱۸۷۳ م کال چاپ سو، بیا یې فرانسوي ترجمه د تعلیقاتو سره چارلس شیفر په پاریس کي په ۱۸۷۶ کال نشر کړه (ګنداسنګ ، احمدشاه درانی ۴۲۶).

یادونه : دغه بخاري عبدالکریم (ندیم یا نادم) له علوي عبدالکریم (نمبر ۳۴) او کشمیري عبدالکریم (نمبر ۷۴) سره مه ګډوئ

﴿ ۹۶ ﴾

محمدرحیم بخش د (دولت درانیه) لیکوال

دا کتاب په اردو ژبه ۱۴۴ مخه د ډهلي په قومي پریس کي په ۱۳۲۱ ق چاپ سو، چي مؤلف یې مولوي محمدرحیم بخش و. او د احمدشاه درانی احوال یې تر شاه زمانه (۱۱۶۰ ـ ۱۲۱۳ ق) پوري کښلي دي. دغه وقایع دمخه لا د ډهلي په قومي اخبار رفیق کي له ۲۵ اکتوبر څخه تر ۲۵ نومبر ۱۹۰۳ م نشر سوي وو، چي د رفیق اخبار د سید ظهور الحسن په مدیریت خپرېدی.

﴿ ۹۷ ﴾

د میر محمد باقر یاد داښتونه

دا مؤلف هغه وخت په اصفهان کي و چي په ۱۱۳۵ ق هوتکو پښتنو پر دې ښار حمله وکړه د صفویانو د سقوط حال یې په سترګو ولید او هغه یې

په خپلو یاد داښتونو کي بیان کی، چي د افغانستان د هوتکو د دورې یو ښه منبع گڼل کیږي. (یغما شماره ۳ کال ۷)

﴿ ۹۸ ﴾

محمدطاهر وحید قزویني د (عباس نامې) مؤلف

ده خپل کتاب د دوهم شاه عباس صفوي په نامه کښلی دی او د صفویانو په وروستیو کي د هرات او کندهار ښیني تاریخي واقعې ښیي. د ایران په اراک کي په ۱۳۲۹ ق یې نسخه کښل سوې ده.

﴿ ۹۹ ﴾

د محمدعلي حزین تذکره

دا سړی د شاه محمود هوتک د حملې پر وخت ۱۱۳۵ ق په اصفهان کي و او له دغه ځایه هند ته وتښتېدی او د سترگو لیدلي واقعې یې په خپله تذکره کي وکښلې. چي د هوتکي دورې لپاره یو ماخذ گڼل سي. دا کتاب څو واره چاپ سوی دی آخرنۍ طبع یې د تهران ده، په ۱۳۳۴ شمسي کال.

﴿ ۱۰۰ ﴾

د بصیرت نامې لیکوال

دا کتاب عبرتنامه هم بللی سي. یوه اروپایي گرزندوی د هوتکو د فتح په کال په اصفهان کي وکښلی او خپل د سترگو لیدلي احوال یې پکښې تصویر کړي دي.

دا کتاب ابراهیم په ترکي او عبدالرزاق په فارسي ترجمه کړی دی. چي خطي نسخې یې په ایران کي سته او د یغما مجلې د ۷ کال په ۴ مه شماره کي له دې کتابه احوال افغان رانقل سوي دي.

﴿ ۱۰۱ ﴾

عبدالنبي بهبهاني د (بدایع الاخبار) لیکوال

دا کتاب په دوولسم قرن کي په فارسي تالیف سوی او موضوع یې د افغانانو حمله پر ایران ده چي د هوتکو پښتنو په دوره اړه لري. خطي نسخه یې په برټش موزیم کي سته.

﴿ ۱۰۲ ﴾

تاریخ خاندان سدو و میر افغان

دا کتاب په فارسي ژبه د سدوزو د کورنۍ پر تاریخ باندي کښل سوی او مؤلف یې معلوم نه دی. خطي نسخه یې د لندن په انډیا آفس کي سته.

﴿ ۱۰۳ ﴾

عبدالله د (تاریخ داودي) لیکوال

دا سړی د ۱۰۱۰ ق په شاوخوا کي د جانگیر په وختو کي ژوندی و او دغه کتاب یې د لودیانو او سوریانو پر تاریخ باندي د سلطان بهلول لودي څخه تر (۹۸۳ ق) پوري کښلی دی، چي په کلکته کي د بنگال ایشیاټک سوسایټي چاپ کی، خطي نسخې یې په برټش موزیم او بانکي پور کي سته.

﴿ ۱۰۴ ﴾

ملا اختر د تاریخ لیکوال

دا سړی له کومه بله ځایه هیڅ ما نه دی پېژندلی خو بیلیو انگرېزي طبیب چي په ۱۸۵۷ م کال د سیاسي فد سره کندهار ته راغلی و داسي لیکي: چي ماته د کندهار حکمران سردار غلام حیدر خان د امیر دوست

محمد زوی اوه توکه تاریخي کتابونه راکړل او په هغو کي یو د ملا اختر تاریخ و چي په ۱۱۶۳ ق ۱۷۴۱ م کال تالیف سوی دی، او په دې کتاب کي داسي کښلي دي چي تر قیس دمخه درې ورونه وه: بلو (د بلوڅو پلار) ازبک او افغنه.

بیلیو خو د پښتنو پر نژاد او قبیله شناسي باندي ډېر مطالب لري خو د نورو هغو کتابو نومونه یې نه دي کښلي، کوم چي سردار غلام حیدر ده ته بخښلي وو. (وګورئ د ۱۸۵۷ م د سیاسي وفد رویداد په افغانستان کي د لندن چاپ ۱۸۶۲ م)

﴿۱۰۵﴾

محمد کاظم مروي د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال

دا سړی اصلاً د مرو وزیر و، او نامهٔ عالم آرا نادري یې د نادر افشار لپاره وکښله چي په هغه کي یې د هوتکانو د پاچهۍ احوال د میرویس خان له غورځنګه بیا د شاه محمود او شاه اشرف احوال د نادر افشار تر جلوسه کښلي دي. لومړی ټوک یې په عکسي ډول په ۱۹۶۰ م کال له مسکوه څخه طبع او خپور سو.

﴿۱۰۶﴾

احمد علي خان وزیري د تاریخ کرمان لیکوال

دا سړی د قاجاري دورې د ۱۳۰۰ ق کال د کرمان اوسېدونکی و چي د کرمان تاریخ یې کښلی او په ۱۳۴۰ ش په تهران کي چاپ سوی دی.

په دې کتاب کي د افغانانو د جنګو او د دوی د کورنیو احوال د شاه محمود هوتک له وخته تر ۱۱۳۵ ق څخه بیا د قاجاري دورې تر آخرو وختو پوري راغلي دي او د افغانانو داسي کورنۍ او اشخاص یې هم ذکر کړي دي، چي تر هوتکیانو وروسته یې د زندیانو او قاجاریانو په وختو کي د کرمان او پارس پر سیمو سرداري کوله.

﴿۱۰۷﴾

د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کي

دا کتاب له اروپایي ژبې څخه د (تاریخ ایران و اروپا در عهد صفویه) په نامه عباس پرویز ترجمه کړی او په ۱۳۱۷ ش کال یې په تهران کي چاپ کړی دی، چي په ایران کي د هوتکیانو د وختو ډېر سیاسي واقعات بیانوي.

﴿۱۰۸﴾

ظفرنامهٔ خسروی

په دې نامه یوه خطي نسخه د تاجکستان د ختیځ پوهني په څانګه کي سته، چي مؤلف یې معلوم نه دی خو ښایي چي د بخارا امیر نصرالله خان د دربار یو منشي وي، چي د (۱۸۲۶ تر ۱۸۶۰ م) کاله یې وقایع کښلي او د دغه امیر دربار یې په مفصله توګه ښوولی دی، دا کار د بل چا له لاسه نه و پوره، مګر د داسي چا چي په دربار کي به محشور و، په دې کتاب کي د بخارا او افغانستان سیاسي روابط او د شمالي افغانستان څیني اوضاع ښوول سوي دي.

(د نظراوف د بخارا او افغانستان روابط د تاجکستان چاپ)

﴿۱۰۹﴾

خاینکوف د بخارا د خانۍ او علمي تحقیقاتو لیکوال

ن. و خانیکوف د روس د تزاري دورې یو مشهور عالم او سیاح دی چي په ۱۸۴۱ م کال د بوتینیف له سفارتي ډلي سره بخارا ته راغی او د بخارا د خانۍ هیواد پر احوال یې خپل مشهور کتاب وکیښ. بیا په ۱۸۵۷ م کال دی د افغانستان پر خوا د یوې علمي ډلي مشر و، چي امیر دوست محمد خان دوی کابل او کندهار ته نه پرېښوول او دې ډلي خپل علمي سفر

په هرات کي ختم کی. د دې سفر مشاهدات هم گرده په علمي ډول ترتیب سوي او په هغو وختو کي په روسي ژبه خپاره سوي دي، او د افغانستان د هغه وخت ځني اوضاع ښه رانښيي.

﴿۱۱۰﴾

نورمحمد د (تاریخ سلېماني) لیکوال

مولف يې د پنجاب د میانوالی له پښتنو ځخه حاجي نورمحمد سلېماني دي چي د تولد تاریخ يې ۲۶ رمضان ۱۲۵۰ ق و، دی ځیني نور تالیفونه هم لري. ارشاد نوري يې د تصوف او طریقت بیان کوي او زاده الاعوان يې تاریخ دی.

دی په تاریخ سلېماني کي د افغان اولیاوو احوال لیکي، چي له هغو ځخه د خواجه سلېمان او مکي خان او ابراهیم او موسی او ملا یوسف احوال شهاب الدین خان په خپل تاریخ کې راوړي دي.

(تاریخ افاغنه ۲ _ ۹۰)

داسي ښکاري چي تاریخ سلېمان د پښتنو د تاریخ یو کتاب و، ځکه چي اکثر عرب او عجم پښتانه سلېماني بولي.

﴿۱۱۱﴾

شاه محمد د (تاریخ خاندان سدوزایي) لیکوال

دا کتابگوټی شاهزاده شاه محمد سدوزایي د سنده په ټهلی کي په دري ژبه تالیف کړی او په ۳۰ نومبر ۱۹۱۳ م غره محرم ۱۳۳۳ ق يې پای ته رسولی دی. په خپله دغه مولف ولد جان محمد بن خدادا بن تاج محمد بن پیرمحمد بن ایوب شاه بن تیمور شاه بن احمدشاه و. چي په لومړي فصل کي د ایوب شاه په دوهم فصل کي د ایوب شاه زامن په درېیم فصل کي د شهزاده پیرمحمد سفر شکارپور ته په څلورم فصل کي د دغه شهزاده مرگ په ۱۸۸۴ م کي ښيي. په پنځم فصل کي د پیرمحمد زامنو او شپږم فصل د

شهزاده شاه محمد د میرې بیان او اووم فصل د شاه محمد تکالیف اتم فصل د نورجهان او نهم فصل د شاهزاده دین محمد یادوني دي.

د دغه کتاب خطي نسخه ما د شکارپور ګړي یاسین د دراني بدر عالم په کتابخانه کي لیدلې وه، او د سدوزو د کورنۍ د ایوب شاه د ټبر شجرهٔ نسب په دې دوو سوو کلو کي ځني معلومېږي.

﴿۱۱۲﴾

محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) لیکوال

دا سړی د ایران د قاجاري دربار یو مهم رکن و، چي د صنیع الدوله او اعتماد السلطنه لقب يې درلود (متوفي ۱۳۱۳ ق) او خپل کتاب يې د مطلع الشمس یعني خراسان په نامه درې ټوکه کښلی دی. چي دوهم ټوک يې د دې سیمي تاریخ له ۱۰۳۶ ځخه تر ۱۸۸۵ م پوري بیانوي او ځیني واقعات يې په سترگو هم لیدلي دي.

دا کتاب د افغانستان د درانو شاهانو روابط د خراسان له یوې قدیمي برخي طوس او نشاپور سره بیانوي او د احمدشاه فوجي لامونه پر دې سیمه په تفصیلي ډول لیکي. (د تهران چاپ ۱۳۰۱ ق)

د ده بل تاریخي کتاب منتظم تاریخ ناصري دوه ټوکه په تهران کي چاپ سوی و، چي په دې کتاب کي هم د درانو شاهانو د وختو واقعات په هرات او غربي افغانستان کي بیان سوي او په دوهم ټوک کي د صفویانو د سقوط احوال او پر اصفهان د افغانانو قبضه بیانوي، چي د هوتکو د وختو لپاره ښه منبع کېدای سي، کله کله ځیني رسمي اسناد او فرامین هم رانقل کوي.

﴿۱۱۳﴾

فریه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاریخ لیکوال

دا سړی یو فرانسوی سیاح او پلټونکی لیکوال دی، چي د نونسمي پېړۍ په لومړۍ برخه کي په افغانستان کي گرزېدلی، او مخصوصاً يې

هرات او د افغانستان غربي سيمي ليدلي دي. د ده (تاريخ افغانان) له لندنه په ۱۸۵۸ م کي خپور سو، چي هم تاريخي مواد هم د عمومي بشر پېژندني او جغرافيا او جامعه شناسی ښه ذخيره لري.

﴿ ۱۱۴ ﴾

فارسي اخبارات و مراسلات

د شرقي هند کمپنۍ چي د اتلسمي سدۍ څخه بيا تر نونسمي سدۍ پوري د خپلو استعماري غرضو لپاره په افغانستان کي کوم جاسوسان يا خبريالان مقرر کړي وو او هغو به د دې خاى د رسمي او اقتصادي او اجتماعي احوالو رپورټونه خپلو مرکزونو ته ورکول داسي مواد خورا ډېر دي چي د دې سيمي د تاريخي واقعو هنداري دي.

د ډهلي په ملي ارشيف کي چي څه مواد سته له هغو څخه ۲۳۱ هغه خطونه دي چي له ۱۷۷۶ څخه تر ۱۸۰۳ م پوري د کمپنۍ او د هندوستان او افغانستان په روابطو پوري اړه لري. او د دغه مجموعه ډاکتر پرماتماشرن په ۱۹۶۶ م کال له ډهلي يونيورستي څخه خپره کړه چي فارسي متن يې ۵۲۲ مخه او مقدمه او فهرستونه يې ۱۰۴ مخه دی، نقشې او تصاوير هم لري.

په دغو سندونو کي د افغانستان د تيمورشاه او شاه زمان د وختو ډېر پاخه اطلاعات سته چي زموږ تاريخ ښه را روښانه کوي او د دې عصر پر سياسي اوضاعو باندي کافي رڼا اچوي.

﴿ ۱۱۵ ﴾

د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنۍ

دا هم يوه د خطونو او مراسلاتو مجموعه ده چي د کمپنۍ د مامورانو او هندوستانيو حکمرانانو او نوابانو تر منځ مخابره سوي دي، او د درانو د سلطنت واقعات ښه روښانه کوي. د دغسي خطونو يوه مجموعه په نه ټوکه کي له ۱۹۱۱ څخه تر ۱۹۱۳ م پوري له کلکتې او ډهلي څخه نشر سوې ده.

﴿ ۱۱۶ ﴾

بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليکوال

دا سړی په ۱۷۶۴ م کال عسکري کپتان و، او د روسي حکومت له خوا افغانستان ته راواستول سو چي د احمدشاه بابا د سلطنت روابط د روس د پترسبورگ له سلطنته سره ونښلوي، دا وغواړي چي د کندهار دربار دي خپل يو سفير پترسبورگ ته واستوي. خو په دغه وخت کي چي اسلانوف راغي احمدشاه په هندوستان کي و، او ده نه وکړای سوای چي له احمدشاه سره وگوري.

بگدان اسلانوف د دې سفر راپور خپل حکومت ته وړاندي کړی دی. چي اوس د روسيې د خارجي سياست په آرشيف کي (اوغاني کارونه ۱۷۶۳ _ ۱۷۶۶ م) خوندي دي.

دی د احمدشاهي دولت د خراساني توابعو او څينو نورو سياسي اوضاعو ښه معلومات ورکوي، چي څيني گزارشات يې گانکوفسکي د شوروي د ختيځ پوهني په مجله ۸۲ گڼه ۱۹۵۸ م کي نشر کړي دي.

﴿ ۱۱۷ ﴾

د يفريموف ياد داشتونه په روسي ژبه

ف . س . يفريموف يو روسي درباري مشاور د خپل سفر ياد داشتونه په ۱۷۸۴ _ ۱۷۹۶ _ ۱۸۱۱ م کلو کي خپاره کړل دې درباري مشاور د بخارا او خيوا له لاري فارس او هند ته سفرونه وکړه چي له دې ځايه بيا انگلستان او خپل وطن ته ولاړ. د ف . يفريموف نه کلن سفر په نامه يو کتاب چي دغه سيمه د احمدشاهي امپراتورۍ يوه وروکې برخه وه نو د يفريموف معلومات د دغي دورې د سياسي او اقتصادي اوضاعو د روښانولو لپاره گټه ور دي.

﴿ ۱۱۸ ﴾

د جان فاسټر د سفر یاد داشتونه

دا سړی د شرقي هند د کمپنۍ یو منصبدار و، چې د معلوماتو لپاره په ۱۷۸۳ م د درانو پاچهانو په وختو کې د ګرجي سوداګرانو په لباس له کلکتې څخه د کشمیر پر لار پېښور، کابل، کندهار او هرات ته راغی او دلته یې پر سیاسي واقعاتو او د ښارونو پر حال او تجارت او کسبونو او مالیاتو او ګمرکي محصولاتو او د ولایتونو پر حاکمانو او مرکزي حکومت او د تېمورشاه پر عسکري قواوو باندې مفصل معلومات ټول کړل او په دوه ټوکه کې یې په لندن کې په ۱۷۹۸ کال چاپ کړل. چې الماني ترجمه یې په ۱۷۹۹ م او فرانسوي په ۱۸۰۸ م له پاریسه خپره سوه.

﴿ ۱۱۹ ﴾

راورټي د پښتو او افغان پېژندنې ستر لیکوال

دا سپاهي او افغان پېژندونکی انګرېز مؤلف په ۱۸۲۵ م د انګلستان د پالموت د پیټر راورټي په کور کې وزېږېدی او تر زده کړو وروسته په عسکري ضابطانو کې هند ته راغی.

چې په ۱۸۴۳ م د بمبې په پیاده لښکرو کې و. او په ۱۸۴۸ م یې د ملتان په محاصره کې برخه درلوده. په ۱۸۵۰ م د سوات په جنګو کې شامل و. بیا له ۱۸۵۲ څخه تر ۱۸۵۹ م پورې په پنجاب کې د کمشنر معاون و. خو یې په ۱۸۶۳ م د میجرۍ په رتبه متقاعد سو. ده د هندوستان ډېرې ژبې زده کړې وې. پر پښتو او فارسي ژبو باندې هم حاوي و، د هندوستاني اصطلاحاتو لوی قاموس یې په ۱۸۵۹ م خپور کی، او ډېر کتابونه یې کښلي دي.

چې دلته یې تش هغه کتابونه ښیو چې په افغان پېژندنې پورې اړه لري. وفات یې په لندن کې په (۲۰) اکتوبر ۱۹۰۶ میلادي دی.

(۱) پر افغانستان او د بلوچستان پر یوه برخه باندې یادداشتونه:

دا کتاب د جغرافیا او بشر پېژندنې او تاریخ یو غټ کتاب دی چې راورټي د افغاني او تاجیکو مؤرخانو او جغرافیا لیکونکو او شجره پوهانو د ناپېژندلو لیکونو په حواله سره راټول کړی دی، چې د افغانستان د خلکو د پېژندنې لپاره یو غټ تحقیقي کتاب ګڼه سي او په ۱۸۸۰ م لومړی پلا له لندنه خپور سوی دی.

(۲) د پښتو ګرامر درې واره بشپړ سوی او چاپ سوی دی. او د پښتو او پښتنو پر تاریخ یوه مفصله او ګټه وره مقدمه لري. دریم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۳) پښتو ډکشنري په انګرېزي. دوهم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۴) ګلشن روه ـ د پښتو ادب غورچاڼ ۲۱۲ مخه لومړی چاپ هرتفورډ ۱۸۶۰ م، دریم چاپ کابل ۱۳۵۶ ش.

(۵) د افغان شاعرانو له کلامه منتخبات چې له ۱۶ تر ۱۹ سدۍ پورې شاعران پکښې شامل دي. د انګلیسي ترجمې سره د لندن چاپ ۱۸۶۴ م.

(۶) د منهاج سراج جوزجاني د طبقات ناصري دوه ټوکه په انګرېزي ترجمه د تعلیقاتو سره د ۱۸۸۱ م چاپ.

(۷) د هرات تاریخ له قدیمه تر اوسه چې چاپ سوی نه دی او نسخه یې په انډیا آفس کې ده.

(۸) د افغانانو تاریخ او د دوی هیواد ـ چې له ډېرو خطي منابعو څخه راټول سوی و او د ده د مرګ پر وخت یې قلمي نسخه وه.

﴿ ۱۲۰ ﴾

پاترکروسینسکی د (انقلاب ایران) لیکوال

دغه سړی یو نصراني کشیش و، چې د هوتکو په وختو کې د اصفهان اوسېدونکی و او د شاه محمود او اشرف د عصر واقعې یې په سترګو لیدلې او کښلې دي.

انګرېز مشهور ختیز پوهاند براون وایي چې د ده کتاب انقلاب ایران په انګرېزي هم ترجمه او نشر سوی و. (د عباس نامې مقدمه . ز)

﴿ ۱۲۱ ﴾

میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا مؤرخ په خپله صفوي او د ایران یو بصیر مؤرخ دی چي د صفویانو د وروستنیو وختو احوال او د افغانانو فتوحات او واقعې په خپل کتاب مجمع التواریخ کي تر ۱۲۰۷ ق پوري بیانوي. دا کتاب په ۱۳۲۴ ش په تهران کي چاپ سو، او د هوتکو د دورې یو مستند ماخذ دی. د مولف وفات ۱۳۲۰ ق کال دی.

﴿ ۱۲۲ ﴾

میر احمدشاه رضواني د (تحفة الاولیاء) لیکوال

دغه مؤلف د پښتو ژبې یو تکړه لیکوال او د پېښور د اکبر پوري اوسېدونکی و، چي د څورلسم هجري قرن په لومړیو وختو کي ژوندی او د شمس العلماء لقب یې هم ګټلی و. (۱۲۷۹ ـ ۱۳۵۳ ش) د پښتو ګرامر وافیه او شکرستان افغاني، بهارستان افغاني د ده چاپ سوي آثار دي.

د ده یو بل کتاب تحفه الاولیاء هم په لاهور کي په ۱۳۲۱ ق چاپ سوی دی، چي د ختکو د شیخ رحمکار د کورنۍ او د هغو سیمو د نورو ولیانو احوال لري او د یوسفزو او خلیلو او مومندو د تپو ځینې تاریخي واقعې یې هم راوړي دي.

﴿ ۱۲۳ ﴾

تاریخ افغانستان

د دې کتاب مرتب او چاپوونکی په اردو ژبه میر اشرف علي د مجمع الاخبار موسس دی چي د بمبئي د افضل الدین په چاپخانه کي په ۱۲۶۱ ق ۱۸۴۵ م کال ۳۴۰ مخه چاپ سو. په دې کتاب کي له لومړي مخه تر ۹۰

مخه د سید فدا حسین ترکسوار بخاري حیدري له کتابه چي په ډهلي کي چاپ او خپور سوی و (وګورئ : ۷۱) را اخیستل سوي مطالب دي. له ۹۲ تر ۱۴۰ د انګرېز او افغان د لومړي جنګ او اکبرخان د وختو واقعې بیان سوي دي، چي دغه برخه هم د شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري له اردو تاریخ افغانستانه اقتباس ښکاري. له ۳۲۰ تر ۳۳۱ مخه پوري تر لومړي جنګ را وروسته د افغانستان او سند واقعې بیاني سوي دي، چي په خپله میر اشرف علي سره راټولي کړي دي.

داسي ښکاري چي همدغه کتاب به د میرزا عطامحمد ښکارپوري په لاس کي و چي د نوای معارک په لیکلو کي به یې ګټه ځني اخیستې وي.

(وګورئ : ۴۳)

توضیح : لکه د دې رسالې تر نمبر (۷۱) عنوان لاندي چي ولیکل سوه "سید فدا حسین عرف نبی بخش بخاري حیدري د تراکسوارانو جمعهدار په ۱۸۳۹ م کال د انګرېزانو د متجاوز لښکرو سره افغانستان ته راغلی و د ده خپل مشاهدات په ۱۸۴۲ م په ډهلي کي چاپ کړل چي د میر اشرف علي د کتاب د لومړۍ برخې ماخذ و.

تر دې علاوه د ابوالقاسم دهلوي ظفرنامه (د دې رسالې نمره ۷۰) چي په فارسي منظومه تاریخچه وه شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري په اردو ترجمه کړې وه، چي دغه هم د میر اشرف علي د تاریخ افغانستان په دوهمه برخه کي له ۹۲ تر ۱۴۰ مخه ځای سوې ده.

(د تفصیل لپاره وګورئ : نوای معارک د حبیبي چاپ د ۳۶۶ ـ ۳۶۷ مخ لمنلیک)

﴿ ۱۲۴ ﴾

د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمدنبی خان

تر احمدشاه بابا دمخه لا د سدوزو یوه څانګه چي د مودود خان او بهادر خان او زعفران خان کهولونه وو په ملتان کي اوسېدل او د هغه ځای مقامي مشران وو.

په دغو سدوزو باندي يو کتاب په لوړ عنوان په انګرېزي ژبه د دغو سدوزو يوه کروسي احمدنبي خان کښلی او په ۱۹۷۷ م کال په لاهور کي چاپ سوی دی چي عکسونه او شجره هم لري.

﴿ ۱۲۵ ﴾

علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف

دا سړی د قاجاري شهزادګانو څخه و چي په اعتضاد السلطنه ملقب او د پوهني وزير و، په لوړ نامه يې د افغانستان يو تاريخ ليکلی دی، چي په ۱۸۵۶ م په تهران کي پر ډبره چاپ سوی دی.

﴿ ۱۲۶ ﴾

بهاري لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمدخان و دوندي خان) ليکوال

دا سړی د بدري داس زوی او د نجيب الدوله منشي و، چي په ۱۲۰۱ ق يې دغه کتاب کښلی او د پښتنو سردارانو نجيب الدوله او علي محمد خان او دوندي خان احوال پکښې ليکلي دي په دې کتاب کي د نجيب الدوله روابط د احمدشاه بابا سره په تفصيل راغلي دي او خطي نسخه يې د حيدرآباد د نواب سالار جنګ په کتابخانه کي وه، چي يو نقل يې د امرتسر خالصه کالج په کتابخانه کي خوندي دی.

﴿ ۱۲۷ ﴾

فقيرمحمد د (جامع التواريخ) ليکوال

دا د اسلام يو عمومي تاريخ دی چي يو باب يې د احمدشاه د هندوستان پر لامونو باندي کښل سوی دی، د کلکتې چاپ ۱۸۳۶ م د کانپور چاپ ۱۸۷۴ م.

﴿ ۱۲۸ ﴾

عبدالقادر خان کابلی د (اويماق مغل) ليکوال

ميرزا محمد عبدالقادر خان چي په شاه محمدخان کابلي مشهور و د ده نيکه له کابله ولاړ، او د هند په ګواليار کي اوسېدی، او عبدالقادر په ۱۸۵۷ م هلته وزېږېدی، ده يو غټ کتاب په فارسي ژبه په ۱۹۰۰ م د مغولو د قبيلو پر احوال باندي وکيښ چي په ۱۳۱۹ ق يې په امرتسر کي چاپ کړی دی.

دا کتاب د افغانستان د سدزو او محمدزو پر وختو باندي ډېر تاريخي ګټه ور مطالب لري او د هزاره او اوزبکو قبيلو نومونه او ځانګي راښيي.

﴿ ۱۲۹ ﴾

محمود بن اميرولي د (بحر الاسرار) مؤلف

دا سړی د بخارا د خانانو کتابدار مؤرخ او واقعه نګار و، چي تر ۱۰۳۴ ق وروسته يې په افغانستان او هند کي سفرونه وکړل او يو غټ کتاب يې د بحر الاسرار في مناقب الاخبار په نامه وکښی، چي بخارا د خانی حال يې له ۱۰۰۶ ق څخه تر ۱۰۵۰ ق پوري په تفصيل کښلی دی.

په دې کتاب کي د افغانستان تاريخ او جغرافيا او بشر پېژندني او اجتماعي احوال مفصل معلومات سته چي خطي نسخې يې د تاشکند او پاريس په کتابخانو کي سته.

﴿ ۱۳۰ ﴾

ميرزا سنګ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف

دا مؤلف د بدخشان و چي په لوړ تاريخ کي يې د بدخشان تاريخي واقعې له ۱۰۶۸ ق څخه تر خپله وخته ۱۳۲۳ ق پوري کښلي دي، يوه

تکمله هم لري چي ملا فضل بیگ روشاني په شلم قرن کي پوري نښلولي ده.
عکسي نسخې یې په ماوراء النهر کي وې چي یوه نسخه یې عکسي هم چاپ سوې ده.

﴿ ۱۳۱ ﴾

هنورام د (تاریخ بلوچستان) مؤلف

دا سړی د شلم قرن په ابتداء کي د انګریزي بلوچستان یو مامور و.
چي د بلوچستان یو تاریخ یې په اردو په کوټه کي وکیښ. چي ۱۹۰۷ م کال په لکنهو کي چاپ سو.

دا کتاب د افغانستان او بلوڅو روابط او تاریخي واقعې د بلوڅو د شجرو او انسابو سره ښه راښیي. کله جغرافي او رجالي برخي هم لري.

﴿ ۱۳۲ ﴾

تاریخ قندهار در عصر درانی

په لوړ نامه یو فارسي کتاب د لندن په انډیا آفس نمبر ۳۷۶۹ سته چي د مؤلف نوم یې نه دی معلوم.

﴿ ۱۳۳ ﴾

رای چنرس د (چهار گلشن) مؤلف

دا سړی په هند کي اوسېدی په ۱۱۷۳ ق کال یې خپل کتاب تالیف کي چي بیا نو د ده لمسي رای بهان منشي په ۱۳۰۴ ق تکمیل کړی دی. خطي نسخې یې د هند په علي ګړ او بانکي پور او برټش موزیم کي سته او خورا ګټه ور کتاب دی چي د هند د پښتنو شاهانو تاریخي معلومات لري او د افغاني درانو د وختو دولتي عایدات هم په شرقي ولایاتو، لکه لاهور او ملتان کي ښیي.

﴿ ۱۳۴ ﴾

عصمت الدین د (خلاصة الاخبار) خاوند

دا سړی د محمداسماعیل زوی او د میر محمد لمسی و چي د امیر دوست محمد خان لنډ احوال یې تر ۱۲۵۴ ق پوري په فارسي کښلي و او دوې خطي نسخې یې د بنګال په ایشیاټک سوسایټي کي وي. چي په نهم قرن کي لیکل سوي وې.

﴿ ۱۳۵ ﴾

سید محمد طباطبایي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف

دا مؤلف په دیرلسم قرن کي د ایران اوسېدونکی و چي د انګریزانو د سفیر هنري ایلیس په خواهش یې په ۱۲۲۴ ق یو کتابګوټی د (نسب نامهٔ افاغنه و کیفیت حکومت آنها) په نامه وکیښ، چي د افغانانو لنډ تاریخ او د دوی حکومت پر پاریس باندي بیانوي او د افغانستان د ښارو او اقوامو او قبیلو شرح لري، چي یوه خطي نسخه یې د بنګال د ایشیایي ټولني په کتابخانه کي وه، د ۱۲۲۴ ق کال لیک.

﴿ ۱۳۶ ﴾

ثاقب د (تاریخ افاغنه) لیکوال

مؤلف یې محمد شهاب الدین خان ثاقب دی، چي د ۱۹۰۰ م په شاوخوا کي د هند له پښتني کورنیو څخه یو لیکوال و او دا کتاب یې په دوه ټوکه کي په اردو ژبه د لاهور په حمیدیه پریس کي په ۱۳۲۳ ق کال چاپ کی. لومړی ټوک ـ ۱۲۴ مخه، دوهم ټوک ـ ۲۱۴ مخه.

دغه کتاب هم د افغانانو د اسرائلیت عنعنوي داستانونه لري خو ډیري داسي خبري هم پکښي سته، چي تاریخي اړخ یې ټینګ ښکاري او د

افغانانو د اولیاوو احوال یې د نعمت الله له مخزن افغاني څخه را اخیستي دي.

﴿ ۱۳۷ ﴾

احمد د (معدن اخبار احمدي) لیکوال

احمد بن بهبل د جانگیر په وختو د ۱۰۲۸ ق په حدودو کي دغه کتاب په دوه ټوکه کي کښلی او د شرق عمومي تاریخ دی، چي د هند د افغاني شاهي کورنیو لودیانو او سوریانو احوال هم پکښي سته، د کابل په ارشیف کي یې هم یوه خطي نسخه سته، د برټش موزیم او انډیا آفس نسخې یې هم معلومي دي.

﴿ ۱۳۸ ﴾

محمد بدر الرحمن د (واقعات دراني) مؤلف

دا کتاب د درانو د سلطنت تاریخ دی، له احمدشاهه د شاه شجاع تر قتله ۱۲۵۷ ق پوري چي د افغان او انگرېز لومړی جنگ لا جاري و. د هند په کانپور کي چاپ سوی دی او د طبع تاریخ نه لري